

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2024

1838

Д

ржавно-правни
оквири и осећање
припадности:

Српски колективни идентитети
у новом веку

*Бранко Бешлин
Исидора Точанац Радовић
Јелена Илић Мандић
Марија Андрић*

*Државно-правни оквири и осећање припадности:
Српски колективни идентитети у новом веку*
Бранко Бешлин, Исидора Точанац Радовић,
Јелена Илић Мандић, Марија Андрић
Београд 2024.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Даниел Синани,
декан Филозофског факултета

Рецензенти

Проф. др Ђорђе Ђурић,
Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Радомир Поповић,
Историјски институт Београд
Проф. др Ненад Нинковић,
Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет

Лектор

Јелена Лутров

Дизајн корица

Ивана Зорановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-6427-297-1

Ова публикација је резултат рада на пројекту
*Концепти национализма и национализма у српском политичком дискурсу:
средњи век, нови век, савремено доба (CoNatPat)*,
који финансира Фонд за науку Републике Србије..

САДРЖАЈ

- 7 | Увод
- 9 | *Марија Андрић*
Између идентитета и правног положаја:
Трговци са османског Балкана у Венецији
- 43 | *Исидора Точанац Раговић*
Етничка и верска заједница у привилегијама хабзбуршких
владара (1690–1743): Срби – Расцијани – Илири
- 81 | *Јелена Илић Мандић*
Граничарско друштво и његове протонационалне
идентитетске парадигме
- 131 | *Бранко Бешлин*
Либералне идеје у концептима нације и државе
код Срба (1790–1870)
- 169 | Библиографија
- 209 | Summaries
- 211 | Белешка о ауторима

УВОД

У овој публикацији су објављени етапни резултати истраживања радне групе за нови век која представља део већег научног тима ангажованог на пројекту *Концепции национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу – средњи век, нови век, савремено доба* (*The Concepts of Nationalism and Patriotism in the Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary*) у оквиру програма *Идеје* Фонда за науку Републике Србије.

Имајући у виду рок трајања Пројекта и сопствене снаге унутар групе, суочили смо се са чињеницом да је готово немогуће свеобухватно и подробно сагледавање феномена у широком хронолошком опсегу од почетка XVI до последњих деценија XIX века, бар не у оној мери у којој бисмо сами желели и у складу са интересовањима научне јавности. Наиме, оправдано је претпоставити да ће тема привући већу пажњу будући да су збивања у Европи и свету на почетку XXI века показала да су патриотизам и национализам сложеније и трајније друштвене појаве него што су претпостављали поједини теоретичари током друге половине претходног столећа. У њиховим предвиђањима национализам би у догледно време био потиснут у сенку других облика колективног идентитета. У сваком случају, научници који су се посветили проучавању поменутих феномена нису се усагласили у погледу тога колико дубоко у прошлост сежу корени модерних нација, по ком основу и на који начин су се формирале, а извесно је да ће неке од теорија бити преиспитане. Што се српске историографије тиче, током претходних неколико деценија већина појмова и концепата у вези с национализмом и патриотизмом само је спорадично и у ужем хронолошком оквиру разматрана уз примену савремених методолошких приступа и теоријских образаца. Засад у Србији нема историчара којима би истраживање ове проблематике било основно научно опредељење. Узимајући у обзир да немамо довољно чврсто упориште у претходним научним резултатима, у координацији са ширим пројектним тимом, сложили смо се да ће у овој фази бити најцелисходније да следимо уобичајени методолошки поступак: усредсредимо се на примарне изворе различите провинијенције и њихово „ишчитавање“ из перспективе теме коју обрађујемо. Нисмо притом занемаривали неке од најшире прихваћених (нај-

мање спорних) теоријских постулата о национализму и патриотизму. Иновације у методологији се очитују у пажљивијој анализи појмова којима се означавају колективни идентитети у одређеном раздобљу и у ондашњем дискурсу како бисмо избегли замку да их тумачимо у складу са њиховим каснијим или чак данашњим значењем.

У разради наших појединачних истраживачких задатака, посетили смо се пажљивој расподели тако да обухватимо различите хронолошке и тематске аспекте у периоду од скоро четири столећа. Узимајући у обзир наша индивидуална научна усмерења и претходно истраживачко искуство, постарали смо се да наши задаци буду у складу са тим и да се очекивани резултати међусобно прожимају и надопуњују. Ова синергија помаже да се поједини појмови, термини и појаве дубље анализирају у историјској перспективи. Три чланице радне групе (др Исидора Точанац Радовић, др Јелена Илић Мандић, др Марија Андрић) усмериле су своја истраживања на рани нови век. Будући да су тада Срби били поданици Османског царства, Хабзбуршке монархије и Млетачке републике извори су писани на српско-словенском језику као језику заједнице, али и на службеним језицима тих држава: османском турском, немачком, италијанском и латинском језику. Разлике су постојале и у системском третману које су поједине заједнице имале у свакој од поменутих држава, на пример, према верској, језичкој или професионалној припадности. Национални идентитет је остао до данас чвршће или лабавије испреплетен са другим облицима колективног идентитета што је у „преднационалном добу“ од XVI до пред крај XVIII века било много израженије па је на њих у истраживању обрађена посебна пажња. То што је више простора посвећено Србима у Хабзбуршкој монархији сасвим је разумљиво имајући у виду да се од краја XVII века у њој налазило средиште српског верског, политичког и културног живота и да су тамошњи интелектуалци били у току са духовним и политичким кретањима у Европи. Друго, у овој мултиетничкој државној заједници, разуђене друштвене стратификације, вишедимензионалност колективних идентитета била је врло наглашена. Др Бранко Бешлин је својим истраживањима обухватио раздобље од 1790. до 70-их година XIX века када су у „епоси национализма“ и Срби, по узору на друге европске народе, уобличили концепције национализма и патриотизма будући да је у то време настала и јачала српска нововековна држава. Овде је анализа појмова била неопходна само у истраживању извора с краја XVIII и првих деценија XIX века јер су потом српски политичари и јавни радници у многобројним засебним публикацијама, чланцима у новинама и часописима разматрали „национално“ питање и јасно изложили своје концепте државе и нације.

Јелена Илић Мандић

ГРАНИЧАРСКО ДРУШТВО И ЊЕГОВЕ ПРОТОНАЦИОНАЛНЕ ИДЕНТИТЕТСКЕ ПАРАДИГМЕ

Увод: Војна граница, установа *sui generis*

Територија Војне границе простирала се „од Јадрана до Карпата“. Према рачуну из 1814. године њена укупна површина износила је 863 квадратних миља, а без Трансилванијске војне границе 609 квадратних миља („географских“). Године 1799. у целој Војној граници живело је 823.950 становника, да би до 1815. године тај број порастао на близу милион становника (940.598), а до времена развојачења те установе у осмој деценији 19. века на око 1,5 милиона становника.¹ У погледу консолидовања територије и управе динамичан период у развоју установе Војне границе била је прва половина 18. века, а у погледу скоковитог демографског раста друга и трећа четвртина 19. века. До средине 18. века њен територијални обим је био релативно трајно успостављен, а самим тим и оквир у коме се могла сместити седелачка популација са двоструким обавезама, сељака и војника. Око 1750. године уведен је систем *рејиментии*, као основних територијално-управних јединица у крајинама, који је послужио као оквир за „фиксирање“ граничарског идентитета.² Обласни идентитет је био један од његових саставних елемената и егзистирао је упоредо

1 C. B. Edlen von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des Österreichischen Kaiserthums*, Erster Theil, Wien 1817, 67, 174.

2 У том периоду било је устројено укупно 11 граничарских регименти са око 45.000 регрутованих војника (мада вероватно да је тај број био нешто мањи), док је цела Царска војска бројала 55–56 пешадијских регименти са укупно 130.000 војника. Граничарске (пешадијске) регименте су формално обезбеђивале око четвртину војника у хабзбуршкој војсци и у каснијем периоду, када их је између 1769. и 1858. било укупно 17, а царских око 75 (К. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, II, Zagreb 1997, 27–29, 34).

са професионалним и социоекономским идентитетом заснованим на граничарским правима и обавезама.³

Све до средине 18. века уређење појединих крајишких области је почивало на лабавим законским прописима, па чак и на обичајном праву.⁴ Први општи закон за граничаре свих области Војне границе донет је 1807. године. До тада је већ увелико био окончан развој Војне границе као институције *sui generis*, чији су се територија и друштво разликовали од оног у *Провинцијалу*. Живот граничара био је нормиран према крајишком статусу који их је штитио од лично-зависног односа према властелинима, према војној обавези која је подразумевала право ношења оружја и учешћа у ратовима, али и према имовинском праву као власника приватног земљишног поседа, да наведемо најбитније одреднице. Њихов дихотомни статус најбоље описује фраза „слободан сељак и војник“, која је у историографији широко присутна.⁵ Одлике крајишког друштва чиниле су систем Војне границе својеврсним парадоксом у постојећем феудално-сталешком окружењу, јер је та област била подређена централној војној установи, Дворском ратном савету, и није била део система жупанија Краљевине Угарске (тзв. Провинцијала) са којима се граничила у непосредном залеђу.

Официрски кадар је професионализован према „службеничком“ концепту који је био све заступљенији од средине 18. века, те је, како у војној тако и у цивилној сфери, постао једно од оличења

3 Како је давно примећено „ипак је повијест крајишког друштва у изворшту повијест регименти“ (D. Roksandić, *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire*, I, Zagreb 1988, 14).

4 У старим крајинама у Славонији и Хрватској први законски оквир познат под називом *Statuta Walahorum* примењиван је од 1630. године, скоро цео век након оснивања капетанија око Вараждина и Карловца. Слично, неколико деценија након успостављања Банске крајине (1695/1703) први законски прописи за њене крајишнике донети су Регуламентом од 15. априла 1730, а потом и Регуламентом од новембра 1750. (В. С. Дабић, *Карловачки генералити (1530–1746)*, Београд 2000; В. С. Дабић, *Банска крајина (1688–1751)*, Београд – Загреб 1984). У случају Посавске и Подунавске границе основаних 1702. године, реорганизација је окончана Регуламентом из 1747. за Славонско-сремску војну границу (D. Roksandić, *Engelshofenov regulament iz 1747. godine*, *Zbornik CDISB* 20/1 (1983), 235–253). И *Војно-граничарски закони из 1754.* били су првобитно „обласно“ везани за Карловачки и Вараждински генералат (К. Milković, I. Funda, *The Militar Gränitz Rechten: An 18th Century Legal Reform of the Military Frontier*, *Povijesni prilozi* 55 (2018), 257, 261–263).

5 Та фраза искоришћена је у називу монументалног дела Карла Казера (у оригиналу *Freier Bauer und Soldat*), након чега је постала још присутнија (К. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, Zagreb 1997).

успона просвећеног апсолутизма.⁶ Све већи удео официјерског кадра хабзбуршке војске до почетка 19. века долазио је из не-племићког социјалног миљеа. Централизам и бирократија су иницијално предност давали „заслугама“ уместо „наследном праву“, и истовремено развијали концепт „патриотског образовања“.⁷ Попут државних службеника, војници и граничари полагали су заклетву лично владару и преузимали обавезе за добробит династије. Њихов патриотизам је био усмерен на „аустријску кућу“,⁸ али бројни извори сведоче о томе да су граничари били изразити патриоти осим према цару и династији, и према својој домовини – Војној граници.

Неке од фраза често су коришћене у сврху поједностављених, али суштински тачних описа установе Војне границе, попут – *осебујна, sui generis, ауџаркична*, те „бедем хришћанства“, „резервоар људства“ и „касарна на отвореном“. Прве три фразе описују посебност Војне границе са аспекта социоекономског уређења и политичко-територијалне издвојености у односу на Краљевину Угарску (супротно њеном сталешком уређењу), док су преостале лаконски описи њене специфичне одбрамбене функције и све очигледније колективне професионализације.

За разумевање протонационалних идентитетских парадигми граничарског друштва од кључног су значаја упоредни процеси консолидовања војне управе, на одређеној територији и над одређеним (махом имигрантским) становништвом и, повратно, успостављање механизма за очување сопствених културних обележја. У даљем тексту покушали смо да укажемо на вишеструки карактер граничарског идентитета који је с једне стране био формиран „одозго“ (у контексту пројекта наднационалне империје), а с друге стране проглазио из етничких, језичких, културних и верских обележја заједнице.⁹

6 P. M. Judson, *Povijest Habsburškog carstva*, Zagreb 2018, 67–117.

7 G. E. Rothenberg, *Nobility and Military Careers: The Habsburg Officer Corps, 1740–1914*, *Military Affairs* 40 (1976), 182–186; T. Shek Brnardić, *The Upbringing of Competent and Patriotic Officers: Military Education at the Theresian Military Academy in Wiener Neustadt (1752–1805)*, *Povijesni prilozi* 53 (2017), 109–132;

8 О концепту „династичког патриотизма“ опширније у: В. Симић, *За љубав ојцабине. Патриотске и њауриотскизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012, 105, *passim*.

9 Вишеслојни идентитети и почеци националне интеграције у Војној граници до сада су успешно и опширно разматрани у радовима: D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 2, 121–149; K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, II, 183–196. У скороје време и у: М. Бешлин, *Идентитетске и идеолошке претпоставке у функционисању Војне границе у Банату у XVIII веку*, у: *Vojna granica u Banatu i banatski militari u 18. i 19. veku*, пр. М. Самардџић, М. Бешлин, Нови Сад 2014, 30–42; М. Самардџић, *Граничарски идентитети на прелому векова (крај 18 – почетак 19. века)*, у: *Isto*, 43–74.

1. Државни концепт „граничарске нације“

Постоје елементи граничарског идентитета који се могу посматрати као сродни „националном“, и поред чињенице да нација тог имена никада није заиста заживела.¹⁰ Граничари су своја крајишта сматрали отаџбином, земљом својих предака и потомака, а своје лично и колективно ангажовање у војној служби видели као деловање за добробит државе, чије је оличење био владар из династије Хабзбург. Умеравањем централних власти, њихова крајишта су временом стекла не само „спољашње“ одлике територијално-управних структура (генералат – регимента/кантон – компанија), него и „унутрашње“ одлике уређеног друштва са демократским обелжјима, будући да је у њима сваки појединац био носилац (једнаких) права и обавеза. У крајинама је, наиме, постојао низ институција које су представљале оквир у којима се граничарски живот одвијао по одређеним и унификованим правилима, попут војне и економске администрације, судства и школства. Деловање тих установа на јасно ограниченој територији обезбедило је постојање специфичног правног, друштвеног и економског поретка који је, саобразно дефиницији, представљао нужни оквир ако не „масовне“, оно бар доминантне јавне културе.¹¹ Поменути концепт је елементе заједништва фокусирао на припадање „професионалној“ групи и истовремено настојао да дезавуише елементе који ремете „унификацију“, у које су се убрајали принципи етничке, верске и језичке (само) идентификације. Тако посматрано, „граничарска нација“ је имала елементе „политичке нације“ и била саобразна истим оним принципима по којима су вековима функционисали модели феудалних (сталешких) заједница и држава. Тај друштвено-политички концепт постојао је колико и територијално-управни оквир Војне границе, формално-правно укинут 1869. године. Надживели су га, истовремено постојећи, идентитети утемељени на елементима етно-језичког и верско-обичајног заједништва.¹²

10 Концепт „граничарске нације“, формиран „одозго“ и у предмодерном контексту, упоредили смо са широко прихваћеном дефиницијом (идеалног модела) модерне нације, како би истакли њихове сличности: „Нација је именована људска популација која поседује заједничку историјску територију, заједничке митове и историјска сећања, масовну, јавну културу, заједничку економију и заједничка законска права и дужности за све припаднике.“ (А. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010, 68; и опет на 73).

11 Према широко прихваћеној тези „масовне, грађанске нације могу се јавити једино у епохи индустријализма и демократије“, што Војна граница свакако није била ни у време свог нестанка (Isto, 75).

12 У поглављу посвећеном националној интеграцији у Војној граници, Карл Казер је анализирао неке од поменутих фактора интеграције и определио се за закљу-

Законодавство и професионализација

О граничарском друштву као „уједначеном“ према задатом образцу може се говорити тек од средине 18. века. Почев од реформе по „новом моделу“ у Славонско-сремској војној граници (1747), преко реорганизације Банске крајине (1750), укидања Потиске и Поморишке војне границе (1751), те објаве Војно-крајишких закона за Карловачки и Вараждински генералат (1754), довршен је посао „регулације“ појединих области Војне границе, којом је њено територијално-управно и војно уређење у највећој мери уједначено. Начелно је та промена видљива како у погледу унификације њених области у виду *рејиментии*, правила службе и официрског кадра, тако и у погледу унификације колективног имена носиоца крајишке обавезе.¹³ Дотадашњи називи у паралелној употреби – народна милиција, граничарска милиција или земаљска милиција (*National Miliz, Grenzmiliz, Landmiliz*), те конфиниари (*Confiniaren*) – тада су формализовани у облику „војни граничари“ (*Grenzer, Militärgrenzer*). Поменуће регулације за поједине крајишке области из периода 1747–1754. уједначиле су статус граничара и у друштвено-економском погледу према њиховим правима и обавезама. Када је *Основни крајишки закон* из 1807. тај концепт применио за све области истовремено и у потпуности, формално је потврдио већ обликовану друштвену стварност.¹⁴

Једноимени колектив, коме се цар Франц I обраћа у Уводнику законика 1807. године, јесу „војни граничари“ („Воени-Граничари“). Њима саопштава своју намеру да ради општег бољитка и „у духу времена“, регулише *йоредак* („состојение“) по коме ће им живот бити устројен.

„Ми Франц Први, Божјом милошћу цар Аустријски, Краљ [...] – Спремност, храброст, постојаност и верност с којом су се војни-граничари увек посвећивали Нашој војној служби, наметнула нам је већ на почетку наше владавине посебну бригу и старање о побољшању њиховог поретка [...] како би Нашим верним и храбрим војним-граничарима, приближније духу времена и приличније народним потребама дали уређење и тиме омогућили њихово целокупно благостање.“¹⁵

чак да је кључну улогу у националној интеграцији међу граничарима имала верска припадност (К. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, II, 183–196).

- 13 К. Milković, *Položaj časnika prema zakonskoj regulativi za Vojnu krajinu: Krajiška prava (1754.) i Osnovni krajiški zakon (1807), Povjesni prilozi* 31 (2006), 161–182.
- 14 С. Гавриловић, *Основни Граничарски закон из 1807 (1808) године, Зборник Маџице српске за историју* 38 (1988), 141, *passim*.
- 15 Исто, 141. Цитирани део гласи: „Ми Франц први, Божеју Милостију Цар Аустријскии, Крал [...] – Готовост, храброст, постојанство и верност с којом Воени-Граничари себе у свакој прилици Нашеи оружној служби посветили

Основна начела јединственог положаја граничара проистичу из њихових обавеза и дужности према владару, односно према војном поретку његове државе. Те обавезе се, грубо узевши, сврставају у „унутрашњу“ и „спољашњу“ службу („внутрешној [и] вњешној служби“) или, другачије речено, у обавезе унутар и ван области коју настањују. До почетка 19. века граничарска служба је од строго одбрамбене у односу на Османско царство, прерасла у вишенарменску војну обавезу, моделирану према начелу компатибилности са линијским трупима. Поред опслуживања стражарница и чардака унутар *Кордона*, унутрашња служба подразумевала је и обавезе попут наздора путева, очувања санитарног поретка, умирење побуна, прогона разбојника.¹⁶ У дужности које су биле „спољашње“, јер су обављане ван Границе, спадало је, пре свега, учешће у војним формацијама (батаљонима и компанијама) изван Војне границе, обично на удаљеним европским ратиштима, од којих су граничари најчешће походили она у Италији, Баварској и Чешкој.

„Све војно-граничарске области задржавају непромењене своје досадашње обавезе у унутрашњој и спољашњој служби.

Граничари јесу, по својој обавези обавезани Његовом величанству цару и краљу, како у миру тако и рату, у складу с прописима високог уређења, обављати све војне службе и испуњавати наредбе о одржавању унутрашње Границе.“¹⁷

И заиста, широк дијапазон крајишких дужности у погледу обавеза у и ван Границе, био је дефинисан законским актима за уређење појединих граничарских области још средином 18. века. Овом приликом цитирамо садржај одредбе регуламента за уређење Славонско-сремске војне границе из 1747, по свом аутору познат као *Ен-џелсхофенов реуламент*, који је био један од првих у низу прописа донетих у циљу успостављања „новог модела“ крајишта.¹⁸ Регулмент

јесту, возложила је на Нас от самог вступленија Нашег на престол особитоје старание и бригу о поболшанију њиховог состојанија. [...] да би Нашим верним и храбрим Военим-Граничаром, крепчије духу времена и народу приличније установленије дати и с тим њиово благостаније у целости постојаније оснивати могли.“

16 X. Navadi, Die Österreichische Militärgrenze: Staatliche Kontroll der Grenze im Absolutistischen Zeitalter, *Geographia Napocensis* III/2 (2009), 69–82.

17 С. Гавриловић, Основни Граничарски закон из 1807, 144. Цитирани део гласи: „Сви војени-граничарни предели задржавају непремено њихово досадашње определеније к внутрешној [и] вњешној служби. Граничари јесу, по свому определенију, обвезани њиовом Величеству цару и краљу у миру и у рату, и изван земље по пропису всевисочајшиј урежденија, све војене службе чинити и во содержанију внутрени Границе наредба спомагати.“

18 K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, I, 219, passim.

је усвојила царица Марија Терезија и упутила професионалној категорији, људима у статусу граничара настањеним у Славонско-сремској граници, разликујући их према војном роду као пешадинце и коњанике. Друге разлике међу становницима крајине нису поменуле, будући да власт нису занимале. Како се у Уводнику регуламента каже, царица Марија Терезија га упућује:

„Свим и сваком у Нашој краљевини Славонији и војводству Срему, сада и у будуће командујућим генералима, [...] и свем скупа народној граничарској војсци, пешацима и коњаницима, Нашу царско-краљевску милост и доброту обзнањујем.“¹⁹

Обим граничарских дужности наведен је тада прецизно, како би свака од њих била предвиђена:

„Да ви у пет регименти раздељени славонски народни крајишки војници, дајете [људство] потребно за службу у свим местима и земљама куда вам највиша власт заповеди, било водом или копном и у свим таборима, као и друга наша регуларна војска. Поред тога, како у ратно тако и мирно време да према упутствима надлежних власти држите страже на граници, у гарнизону и у чардацима, да одржавате мир и сигурност у вилајету [тј. пограничној области] и да ради тога гоните разбојнике, и по заповести које вам издају надлежне власти спречавате извоз и увоз забрањеног новца и других ствари, као и преступе у вези с карантиним, и напослетку, треба да се о вашем трошку сами одевате и опремате.“²⁰

Употреба јединственог имена „граничари“ (*Grenzer*) преузела је примат средином 18. века, али развојни пут те тенденције није био нимало једноставан. Током прве половине тог века у употреби су били различити називи за граничаре, од којих је онај најчешћи био „народна милиција“ (*National Miliz*). Као пример томе да је време аустро-турских ратова и непосредно након њих, у истовременој упо-

19 D. Roksandić, Engelshofenov regulament iz 1747, 238. Цитирани део гласи: „Свим и сваком у нашој краљевини Славонији и дукату Срему, сада и унапредак командујућим генералима, [...] и свем скупа националному граничарском војништву, пеџаком и конјиком, нашу cesaro-kraljevsku milost и свако добро изјављујем.“

20 Isto, 240. Цитирани део гласи: „да ви у пет регименти раздељени, славонијски народни крајишки војници, на свих местах и крају, куда то наша највиша служба и заповест собом носила буде, тако, како друго наше регулирано војништво, вас водом или сувом за таборске службе потребовати date. Pokraj toga, такође, како у ратно тако и мирно време страже граничне, у гварнизону и на чардаки чувати и за одржавање мира и сигурности у вилајету и за то потребите потере пустајajah, сачување изношења и уношења забранјени новца и други ствари, како и преступљенја контумацији по науки от својих надлежећих местах, к вам издавајући се заповести не допустите. I, најпосле, о ваџему трошку самому одевати се и сасвим оправљати се да имате.“

треби било више различитих назива за граничаре, али очито у синонимском значењу, приказаћемо део кореспонденције вођене поводом питања очувања статуса граничарске милиције у Подунавској граници, од марта/априла 1722. године. Наиме, на основу реферата председника Дворског ратног савета, принца Еугена Савојског из марта месеца, цар Карло VI је априла 1722. године усвојио предлог и донео одлуку о очувању статуса те милиције. Одлука је донета упркос чињеници да је тај сегмент границе престао да буде изложено крајиште након што је територија Монархије 1718. године проширена на Срем, Банат, део Србије и Олтенску Влашку. Царев документ користи различите називе за те граничаре, попут „народна милиција“, „људи“, „илирски народ“, „дунавски граничари“, „милитари-граничари“, баш као што се и у документу Еугена Савојског могу наћи називи попут „народна милиција“, „милитари“, „рацка народна милиција“ и друго.

У образложењу Еугена Савојског од 31. марта 1722. у прилог очувања статуса свеукупне граничарске милиције – подунавске, посавске, потиске и поморишке, чије је закључке цар својим наређењем само потврдио, наводи се:

„Након што су Нашим оружјем у последњем Турском рату освојене обе некада турске пограничне тврђаве Београд и Темишвар, и овој страна граница приметно померена, ускоро је узето у разматрање и то не би ли требало да рацка народна милиција која је постављена да држи и обезбеђује некадашње границе на токовима Дунава, Тисе, Мароша и Саве – остане [на тим местима] и у промењеним условима, а такође и то да ли и на који начин би најбоље било искористити је за потребе Ерара?“²¹

И одмах потом наставља,

„Дворски ратни савет је мишљења [...] с обзиром на безбедност Славоније и Срема и других околних земаља, да народна милиција на Сави треба да остане у свом старом статусу, јер је граница прилично проширена након освајања те реке и преласка с оне стране у Босну, због чега ју је теже одржавати.“²²

21 FHKA, ANK, VUG 28, 1398–1398'. Цитирани део гласи: „Nachdem durch Euer Heyl: und Cath: Mays: glorreiche Waffen in dem letztern türkischen Krieg vermittleit erobertung deren beeden vormahligen türkischen Frontier Plätzen Belgrad und Temesvar, die disseitigen granizen mercklichen erweithert, ist bald darauf in antrag gekommen, ob nicht die zu besetz- und versicherung deren vorherigen granizen an der Donau, Theyß, Marosch, und Saustrohlm angestellte Rätische National-Miliz bey also gnäderten umständen entübriget, und abgethan, auch ob und wie solche so dann am fügsten zu nuzen des arary gebracht werden möge?“

22 Исто. Цитирани део гласи: „so hat der gehorsambste Hof Kriegs-Rath seinesorths jederzeith für Eüer Kays: Mayt: allerhöchsten dienst, auch die sicherhet von

Заступајући став у прилог очувања граничарског статуса милиције, Еуген Савојски је навео уобичајени аргумент финансијске природе, несумњиво од приоритетног интереса за Дворски ратни савет. Држање „немачког регуларног људства“ (*teütsche regulirte Mannschaft*) би коштало више хиљада гулдена, а проблем би увек било то што би приликом избијања рата било где другде, те трупе морале да буду опозване, док супротно томе, „људство из [локалног] народа“ (*Nationales Manschaft*) ужива земљу која му је додељена уместо плате, док њихови официри на име плата примају само око 6.000 форинти годишње.²³

Однос војних власти и службеника према граничарима могао би се описати као неселективан, судећи према третману граничара *en masse* и употреби колективних назива за то „људство“ (*Mann, Mannschaft, Köpfe*). Језик војних службених списа таквим и сличним колективним терминима означавао је припаднике јединица приликом описа бројчаног стања јединица. То је био и општи манир услед чињенице да је бројно стање војних јединица било оно што је превасходно интересовало војне власти. Из тога је произашла и пракса да се припадници војске не пописују према етничко-језичкој или конфесионалној припадности, а у колико јесу пописивани онда превасходно према другом принципу. Њихов колективни идентитет примарно је проистигао из службеног контенста и био је идентитет њихове професије – војничког заната. Коначно, та појава је била последица целокупне „професионализације“ војне управе и официрског кадра у крајиштима, спроведених појединачним регулацијама средином 18. века.

Династички патриотизам

Професионална (и истовремено лична) веза са владаром за сваког од службеника у Монархији, било цивилног било војног, почивала је на јавном чину полагања заклетве (*Jurament*). Лични аспект тог односа у пракси се читовао у чину полагања заклетве сваки пут изнова, када је на престо ступао нови владар. Садржај граничарске

Slavonien und Syrmio nebst anderen angelegenen landen angesehen, daß die National Miliz an Saustrom desto mehrers in vorigen stand verbleiben, weilien das Confinium nicht allein alda nicht aufgeheret, sondern durch erboberung dieses Fluses und eines jenseits in Bosnien besizenden StuckLandes mercklichen erweithert, und derntwegen beschwersamber zubesorgen.“

заклетве сачуван нам је у једном свом неформалном облику – у виду препоруке шта све текст, који ће бити прочитан припадницима новоформиране србијанске народне милиције, треба да садржи. Наиме, приликом уређења народне милиције у Краљевини Србији 1728. године службеници су разматрали на шта „треба обратити пажњу“ новим крајишницима, а међу ставкама које им је требало прочитати била је и опомена на дужност да дојаве сваку вест која би могла угрозити безбедност царевих поседа и поданика. Издвајамо податак да је у том тексту сугерисано да се њихове дужности односе на очување хабзбуршке добробити – „до последње капи крви“, чиме је јасно (пре)наглашен степен обавезаности коју су прихватили. Дакле, не само доживотно, већ и уз највећу жртву. Текст нацрта те заклетве, у облику који су предвиделе војне власти приликом уређења народне милиције у том, новоустројеном делу хабзбуршког крајишта јужно од Београда, гласио је:

„[Крајишници] треба да положи заклетву Богу Оцу, Сину и Светом духу, и на своју часну реч, да ће бити верни пресветлом, свемоћном и непобедивом Војводи, Господину Карлу Шестом изабраном Римском цару, да ће свим својим снагама настојати да се боре за добробит и бољитак Његовог царског величанства, Царства, Земаља и Народа и да ће отклањати и спречавати штете и зло против њих. И ако сазнају нешто лоше против Његовог царског величанства, његових земаља и људи, треба да то одмах открију и јаве својим претпостављенима, да законске чланове који су им прочитани примене у свим одредбама, и да их се држе, да указују поштовање својим вишим и нижим официрима без икаквог отпора, и помажу у својим компанијама и постајама до последње капи крви, и у свим приликама, како дању тако и ноћу, као појединци или у трупима, и када год им се командује да се свуда покажу као счрани, вредни и верни војници.“²⁴

24 С. Пецињачки, Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години, *Зборник радова Народне музеје Чачак VII* (1976), 160. Цитирани део гласи: „Ihr sollet geloben und schwören einen Eydt zu Gott dem Vater, Sohn und heyl. Geist, und auf sein heyl: Worth, dass ihr dem allerdurchleüchtigsten, großmächtigsten und unüberwindlichsten Fürsten, und Herrn Herrn Carolo den 6ten erwöhlten römischen Kaysero wollet treü und holdt seyn, S[ein]er Keyser Mayest. Reiche, Landt, und Leüthe, Wohlfahrts und Bestes, nach eueren äussersten Vermögen befördern, – dahingegen Schaden und Unheyl abwänden und hindern. Und so ihr etwas böses wider Ihro kays: Mayes: dero Landt und Leuthe erfahret sollet ihr solches alsogleich eure Ober und Vorgesezten eröffnen und hinterbringen, denen vorgelesenen Articulu in allen Puncten nachleben, und dieselbe halten, eurerer hoch und nieder Officieren all-gebührenden Respect ohne einzige Widersezlichkeit erweisen, und leisten eure Compagnien und Posten bis auf den lezten Bluhts Tropfen helfen vertätighen, und in allen vorfallenden Occasionen sowohl Tag als Nacht einzeln oder Trouppen-weis und so oft ihr commendiret werdet, sich überall so bezeügen als es redlich, efrlich, und getreüen Soldaten wohl anseheth und gebühret.“

Из наредних редова, међутим, сазнајемо да крајишници нису изговарали нити понављали текст предочене заклетве. Она им је читана, а они су потврђивали да су садржај прочитаног разумели. „Формула јураменти“, према томе, није подразумевала текст на који су се заклињали, већ много краћу изјаву:

„Да ћу Ја све како ми је прочитано, и како сам разумео, непоколебљиво и верно испуњавати, и заклињем се подигнутим прстима и под овим слободним Небом, тако ми Бог помогао и његова Света јеванђеља!“²⁵

Полагање заклетве војних трупа новом владару било је питање од највећег приоритета. На то указује одлука донета само један дан након смрти цара Карла VI у Бечу, 21. октобра 1740. године, „о томе да треба да се одржи полагање заклетве верности међу свим трупама, а наређење треба да буде неодложно спроведено“.²⁶ Циркуларно обавештење о смрти цара Карла VI упућено је већ сутрадан свим заповедницима тврђава и трупа у Царству. У њему се, између осталог, каже да „досадашње уређење треба да остане на снази, а да сви тврђавски команданти и њихове трупе, као и све друге особе које су под војном јурисдикцијом, треба да положе нову заклетву.“²⁷ Скупина тих докумената сликовито сведочи колико о форми, толико и о суштини, коју је, својевремено истакао и принц Еуген Савојски речима упућеним цару Јозефу I 1703. године: „Ваша војска, Господине, то јесте ваша монархија.“²⁸

Непосредна веза са владаром могла је бити додатно појачана указивањем посебне милости заслужним појединцима – доделом орде-на или одличја, као и племства (у виду предиката, грба и дипломе).

25 Исто. Цитирани део гласи: „*Formula Juramenti: Dass ich deme wie mir jezt vorgelesen worden, und ich es wohl verstanden habe in allen Steif fest und gtreue nachleben, wie solches gelobe und schwore ich mit erhobenen Fingern, und unter diesen freyen Himmel, als wahr mit Got helfe und seyn heyl. Evangelisd!*“

26 КА, НКР, НР, 1740, Кт. 218, док. 746, Октобер. Цитирани део гласи: „*Königl: allerdste Eigenhändige Resolution, daß der wegen ablegung der Eydspflicht an gesamte trouppen zu ergehen habende, befelch dahin unverzüglich aberlassen werden solle.*“

27 КА, НКР, НР, 1740, Кт. 218, док. 557, Октобер, и даље. Перест тог циркулара гласи: „*Notificatur d[es] Todfall Kaisers Carl, und das die Erzherzogin Maria Theresia die Nachfolgerin in all[er] d[er]o ErbKönigreich, und Länden seye; cum annexo, das selber in seinen bisherig Verrichtung provisorio modo contiuniren und die daobige VöstungsCommendanten, und daselbst stehende trouppen, und ande[er]en] unter die militar Jurisdiction stehende persohnen in die neye-pflicht nehmen sollen.*“

28 У наставку те изјаве следило је и објашњење: „без ње [војске], она ће се вратити Турцима, Французима или, можда, једног дана Мађарима“ (*Memoirs of Prince Eugen of Savoy*, translated from the French by William Mudford, London 1811, 68).

Последица централистичких тенденција било је формирање професионалног војничког staleжа, чиме су „нови људи“ заузели официрска места широм државе. Године 1750. устројен је *Елизабетиин орден* (*Elisabeth Orden*), посвећен имену удовице Карла VI, додељиван високим официрима након 30 година војне службе. Отварајући пут заслужнима и лојалнима, царица Марија Терезија је на почетку Седмогодишњег рата, јула 1757. године, увела *Орден Марије Терезије* (*Marie-Theresie-Orden*), уз образложење: „Може да буде додељен свим вишим официрима, укључујући заставнике, било ког војног рода, без обзира на вероисповести, чин или друге околности.“²⁹ Једна од најважнијих карактеристика Ордена, према томе, била је та да није био резервисан за одређене сталешке или верске групе, већ доступан и истакнутим појединцима „локалних“ народа Монархије – под условом да су били у војној служби и да су имали барем неки официрски чин. У данима Седмогодишњег рата, током 1759, 1760. и 1761. године, племићке дипломе добили су Михајло Продановић са предикатом „од Ужичке Каменице“ за своју 36-годишњу службу, Ђорђе Сечујац „од Хелденсфелда“ за своју 41-годишњу и Јован Миљевић „од Нове Градишке“ за своју 38-годишњу службу, али и нешто млађи Михајло Микашиновић „од Шлангенфелда“, Јефтимије Љубибратић „од Требиња“ и Јефтимије и Мојсије Милорадовић „од Храбровића и Дубраве“. У време када му је додељена титула барона 1765. године, Павле Димић од Папиле већ је био носилац витешког ордена Марије Терезије.³⁰

Јозеф II је додатно проширио могућности за стицање одличја, уводећи 1789. године *Почасно одличје за храброст* (*Ehrenzeichen für die obligate Mannschaft*). Не случајно, на самом почетку аустро-турског рата, цар је одличје делио свим војницима, без обзира на чин и порекло. Будући да су га осим „домаћих“ војника могли добити и „странци“ био је доступан и онима који су учествовали у добровољачким одредима на новоосвојеним територијама, а које су се током тог рата махом налазиле на територији Србије. Одличје је израђивано у облику медаљона који је могао бити од злата или сребра и имао је царев профил на себи. Додељиван је на препоруку команданта онима који су починили неко храбро дело, а које су могли доказати уз свега пар сведока. Званично образложење права на то одличје је гласило:

29 *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1791*, Nro II, Wien (1791), 103–104. Цитирани део гласи: „Es können ihn auch alle Oberofficiere, mit Inbegriff des Fähnrichs, von welchem Militärbrauche sie immer seyn mögen, ohne Rücksicht auf Religion, Rang oder andere Umstände erhalten.“

30 Заједничко наведеним официрима било је то да су били православни и долазили из неке од регименти Славонске војне границе (*Österreichisches Adels-Lexikon, von 1701 bis 1820*, von J. G. M. von Mühlfeld, Wien 1822, 52, 67, 70–71, 229, 263–264).

„Његово величанство је одлучило, да у будуће појединачне храбре подвиге војника у служби отргне од заборава уз помоћ јавног и трајног почасног одличја, тако да они који су одликовани послуже као пример потомству, да се тиме и они одваже у служби за Државу. Право на то одличје и његове повластице имају не само домаћи становници, него и странци, како обични редови, тако и нижи официри.“³¹

Хабзбурзи су одувек себе представљали као патроне својих армија, али је тек Јозеф II, већ као савладар, а потом и као владар, на себе преузео улогу непосредног предводника војске. Његова смрт је стога искоришћена као повод за утемељење култа „војничког цара“ и уздизање војске на пиједестал самосвесне државне структуре. Поводом смрти цара Јозефа II фебруара 1790. године, усред аустро-турског рата, у првом броју „Војног алманаха“ за 1791. годину, штампан је пригодни текст под називом „Растанак цара Јозефа II од његове војске“ (*Abschied Kaiser Josephs II. Maj[estät]. von seiner Armee*). У том тексту осветљена је посебно веза коју је цар-војник током живота неговао са војском. Цар је био „брижни отац“ сваком војнику, а војска му је, опет, ту наклоност узвратила свечаним обећањем да неће заборавити своје дужности и обавезе према Династији и Држави. У том програмском тексту се, између осталог, каже:

„[...] Његово величанство никада није заборављало, и ценило је сваког појединачног војника. Последњи поход је потпуно крунисао све жеље које је Његово Величанство гајило у свом очинском срцу за своју војску, и она је у целој Европи стекла славу каква јој доликује. Његово величанство може са собом да понесе утеху, да ће се она трудити да ту славу заувек сачува. Пошто Његово величанство својим одласком више ништа не може да учини за војску, она жели да му се захвали својом најдубљом жељом да ће Држави и Наследницима Његовог величанства, увек бити верна и на услузи као и до сада.“³²

31 *Oesterreichischer Militär-Almanach*, 166. Цитирани део гласи: „Seine Majestät haben daher beschlossen, dass in Zukunft einzelne tapfere Handlungen der obligaten Kriegsmannschaft durch ein öffentliches, und fortdauerndes Ehrenzeichen der Vergessenheit entrissen, und mit demselben, wenn die wackeren Männer, die solches erwerben, vereheligt sind, ihr Verdienst auf die Nachkömmlinge fortgepflanzt werde, um auch diese zur Ehrbegehrde, und zum Dienst des Staats dadurch aufzumuntern. Auf diese ehrenvolle Auszeichnung, und die Vortheile, welche die Huld Seiner Majestät damit verbindet, sind nicht nur Inländer, sondern auh Ausländer, sowohl Gemeine, als Unter-Officiers anzusprechen berechtigt.“

32 *Oesterreichischer Militär-Almanach*, 216–218. Цитирани део гласи: „Der vorige Feldzug habe alle Wünsche die Se[ine]. Majestät für die Ehre der Armee in Ihrem Vaterherze genähret haben, vollkommen gekrönt, und dieselbe habe in ganz Europa das Ansehen, welches sie verdienet, erworben: S[ein]e. Majestät nähmen die trostreiche Beruhigung mit sich, sie werde sich nun bestreben, diesen Ruhm stäts zu erhalten. Da S[ein]e. Majestät nach Ihrem Hinscheiden, für die Armee nichts

Територијални идентитет

Будући да је Војна граница обухватала низ засебних области-генералата, тренд унификације одвијао се кроз истовремено очување њихове посебности. Као што је већ предочено, између 1747. и 1754. године донет је низ *рејуламената* за уређење појединих крајишких области у виду територијалних, војно-управних и друштвено-економских целина. Након што је 1764. године завршен процес формирања граничарског подручја и у источним областима Монархије, у Банату и Трансилванији, саставни делови Војне границе били су: Карловачка, Вараждинска, Банска, Славонско-сремска, Банатска и Трансилванијска војна граница. Свака од тих крајишких области имала је сопствено седиште (генералкоманду) и властиту везу са надређеним Дворским ратним саветом у Бечу. Потреба за комуникацијом између појединих генералкоманди није било, осим у случају неке специфичне ситуације као што је било трагање за особама или процесуирање осумњичених који су променили место боравка.

Да је Војна граница посматрана као скупина неколико међусобно равноправних области, указује и Основни крајишки закон из 1807. године. То потврђује већ својим насловом, који у изворном преводу са немачког оригинала „на сербски“, насталом 1808. у Бечу, гласи: „Основни закони за Карловачко-вараждинску, Банску, Славонску и Банатску војну границу“.³³ Из наслова се види да је подела на генералате представљала формални оквир за правно функционисање, те да се о Војној граници све време њеног постојања могло говорити само као о систему више равноправних управних области.

Поред територијалне композитности Војне границе, од значаја је била и чињеница да је њена територија у правном, друштвеном и економском погледу представљала „државу у држави“. Осим граничара, то су јасно увиђали и становници с друге стране границе и посматрали као њен привлачни адут. О томе да су је суседи видели као аутономну и што је најважније, разлучену од угарских жупанија (и њиховог сталешког поретка), потврђује став војводе српских устаника, Ђорђа Петровића Карађорђа. Приликом сусрета са генералом

mehr thun könnten, so wollten Sie ihr diese Ihre dankbaren Gesinnungen mit dem innigsten Wunsche hierdurch zu erkennen geben, dass sie dem Staate, und S[ei]nel r. Majestät Nachfolger, immer auch eben so getreu, wie Allerhöchstderoselben zugethan seyn möge.“

33 С. Гавриловић, Основни Граничарски закон из 1807, 141–142. Цитирани наслов гласи: „Начални закони за Карлштатску-Вараздинску, Баналску, Славонску и Банатску Војну Границу, преведени из немачкога оригинала на сербскији језик у Бечу 1808.“

Симбшеном, заповедником Славонског генералата, априла 1808. године недалеко од Земуна, вожд је, према речима тог аустријског генерала, инсистирао првенствено на гаранцијама да Србија никада неће постати део Угарске и да ће у случају (тада пожељне) аустријске окупације постати интегрални део Војне границе:

„Српски народ, који је већ више од половином [свог броја] насељен у царским аустријским наследним земљама и њиховој Војној граници, где се такође налазе и браћа, сестре и рођаци Црног Ђорђа Петровића, под овом влашћу као верни и прави поданици Њеног величанства, нема других услова осим следећих: Прво, да никада не буду припојени Краљевини Угарској, већ само Војној граници или да Његово величанство Цар њима управља по немачким законима независно од угарског царинског система и верског утицаја, посредством својих војних представника. Црни Ђорђе лично, жели да буде први који ће бити подучаван у нашим војним вежбама.“³⁴

Уврежено схватање по коме је основна карактеристика Војне границе било то што се разликује од Провинцијала, исказао је нешто касније и Вук Стефановић Караџић, судећи на основу дефиниције из постхумно објављеног Немачко-српског речника: „*Војна іраница ж. суіройносії од Провинцијала, милитарија, солдатија, граница, крајина*“³⁵

Посебност крајишких области била је дубоко укореењена у дугој историји њиховог развоја у оквиру територијалног система Војне границе. Подсећамо да су поједине крајишке области, попут оних у Славонији и Хрватској, завојачене још у 16. веку, док је око 1700. године настао низ нових крајишта – Банска, Посавска, Подунавска, Потиска и Поморишка граница. Њихови обими и називи су временом мењани, а унутрашња организација прилагођавана околностима које

34 А. Ивић, *Сјиси бечких архива о првом српском усјанку*, књ. V, Суботица 1939, 417, писмо барона Симбшена надвојводи Карлу од 5. априла 1808. Цитирани део гласи: „Die servische Nation, welche ohnehin mehr dann zur Halbscheid bereits in denen kayserlich-östereichischen Erbstaaten und denen Militar Grenzen angesiedlet und so wie er, Kara Georgia Petrovics, seyne Brüders, Schwesters und Blutsverwannte alda habe, setze bey dieser Huldigungsleistung als getreue und rechtmässige Unterthanen Seiner Majestat (sic!) keine andere Bedingnisse als dass sie 1) niemalen dem Königreich Hungarn einverleibet, sondern bloss als Militar-Grenz oder nach den deutschen Gesätzen, unabhängig selbst von dem hungarischen Mauthwesen, dann geistlichen Einfluss auf ihre Religion von Seiner Majestat dem Kayser beherrschet und durch Militar-Vorsteher regieret werden. Er Kara Georgia selbst wolle der Erste seyn, der sich befeissen würde, unser Militar-Exercitium zu erlernen.“

35 В. Стефановић Караџић, *Deutsch-serbisches Wörterbuch*, [Wien 1872], у: *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. XIX, Београд 1971, 161: „*Militärgrenze f. Gegensatz des Provinziale* милитарија, солдатија, граница, крајина.“

су биле последица учесталих територијалних промена услед аустро-турских ратова 1683–1699, 1716–1718. и 1737–1739. године. Но, ни то нису били сви ратови које је Монархија водила у овом периоду (пored Ракоцијеве побуне у време Рата за шпанско наслеђе 1701–1714, Рата за пољско наслеђе 1734–1737. и Рата за аустријско наслеђе 1740–1748). Јасно је да динамика територијалних промена и финансијских ангажовања у време Леополда I, Јозефа I и Карла VI није остављала много простора за реформе и унификацију, али су се оне већ на почетку владавине Марије Терезије наметнуле као нужност.

На примеру Банске војне крајине основане на територији освојеној у Бечком рату, између река Купе и Уне, може се видети да је партикуларизам био првобитно, али и инхерентно стање. Током целе прве половине 18. века у изворима доминирају називи којима се истиче локална припадност. Бански намесник Петар Кеглевић је 1711. године отвореним писмом обавестио „све команданте покупске и поунске, зринске, глинске и прекопланинске крајине“ о томе да је с Турцима постигнут споразум о мирном решавању свих пограничних спорова.³⁶ Регуламент од 15. априла 1730. године истакао је управо ту чињеницу:

„Ред и норму за целу Банску крајину, наиме Костајничку, Зринску и Глинску, између река Уна и Купа, почев од Јасеновачке [крајине] до места које се зове Петрова гора, све докле се простире Костајничка крајина, [...]“³⁷

Име крајишника „Баналаца“ (*Banalisten*) или банских граничара (*Banalgrenzer*) устаљује се тек од средине 18. века.

Сличне су биле прилике и у Посавској и Подунавској војној граници, које су Енгелсхофеновим регуламентом из 1747. званично преименоване у јединствену Славонско-сремску војну границу. Тај регуламент је био један од првих законских аката декретирани са очигледним циљем унификације. Њиме је конституисан „нови модел“, тзв. регулисане границе, који је предвидео увођење регименти као

36 *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку, Књига I: Банска крајина 1690–1783*, пр. С. Гавриловић, Београд 1989, 219. Цитирани део гласи: „Zato adda vszem Pokupszke y Povunzske, Zrinzke, Glinszke ili Preko Planinzke Kraine Goszpode Com[m]endantom, y po nyh Vice-Com[m]endantom, Vaivodam, zasztavnikom, y vszem osztalem Officierom y Junakom [...] Kralieve szvetloszti Voinickoga Tolnacsza, [...]“

37 Исто, 313. Цитирани део гласи: „Regulamentum – Pro ordine et norma in integro Confinio Banali, videlicet Costanizensi, Szriniensi, ac Gliniensi inter fluvios Unnam et Kulpam a Jessenovaz incipiendo, usque ad locum sic vocatum Petrovagora, quo usque videlicet ambitus Confiniy Costanicensis se extendit, tam a domino Com[m]endantante, as vice com[m]endantante ibid[em], quam universa militia in obeundorum muniorum, [...]“

основних територијално-управних јединица у појединим крајиштинама. Објављен је у преводу „на илирски језик“ („abdruckh in Illyrischer sprach“), и на ћирлици и на латиници већ наредне, 1748. године.³⁸ У његовим уводним сегментима се види да је регулација упућена једноименом колективу – граничарском народу. Штавише, Регуламент је донет у корист граничара који настањују одређену крајишку област (*генералај*). Њиме је „узето у разматрање уређење положаја славонске крајишке војске“, подразумева се, због тога што је благородна царица увидела њихове потешкоће „нарочито [због тога што] у овом рату који већ дуго траје, вама славонским војницима много тога пада на терет“.³⁹ Реорганизација је подразумевала заокрет у виду напуштања локалног партикуларизма, прочитаног у употреби имена „посавских“ и „подунавских“ граничара, те различитих имена обласног или етничког порекла, попут „Сервијани“, „Албанези“ и „Клименти“ – која су раније сва истовремено била у употреби. Стога царица обзнањује, да:

„А пре свега, заповедили смо да крајишници који су се до сада налазили у Подунавској и три Посавске крајине у Славонији, окупе заједно са Србима, Албанцима и Климентима који су ту којекуда насељени по окончању последњег турског рата. Да се сви заједно назову именов славонских војних граничара и поделе у пет регименти, три пешадијске и две коњичке, и свуда се ставе под исту мустру.“⁴⁰

Сажети облик два реформска циља – и оног у погледу унификације колектива, и оног у погледу територијално-управне реорганизације, више пута је поновљен и у каснијим одредбама, у виду фразе „пет славонских крајишких регименти“. Како би се разноликости превазишле, унутрашња организација требало је да буде спроведена према региментама (тј. пуковима) коњичког или пешадијског рода. Сличан пример обраћања граничарском колективу распоређеном у регименте налазимо и у неколико година млађем Регуламенту грофа Баћана за Банску крајину, од 15. новембра 1750. године, у коме се обзнањује:

38 D. Roksandić, Engelshofenov regulament из 1747, 237, 253.

39 Исто, 239. Цитирани део гласи: „sverh ureždenija slavonskoga krajišnoga vojnistva u razmotrenije uzeli jesmo“; те „osobljivo u ovomu veće dugo tervajućemu ratnomu vremenu, vama slavonskim vojnikom u mnogi stvari za teško pada.“

40 Исто, 240. Цитирани део гласи: „А пре свега, заповедили jesmo da dosadašnji u Slavoniji stojeći podunavske i tri posavskih krajinah krajišnici, također po svršenju poslednjeg turskog rata, u istoj kraljevini kojikud namešteni Servijani, Albanezi i Klimente skupe se. Jedno skupa pod imenom slavonskoga vojinstva krajišnici imenuju se u pet regimenti, to jest, pešačke tri i dve konjičke razdeljeni, a svud u ravnu priliku dovedu se [...]“

„Свим и сваком у новоосноване две пешадијске и једној коњичкој регименти, у крајини Покупској и Поунској нама подређенима пуковницима, мајорима, капетанима и осталим вишим и нижим официрима, кнезовима и простим војницима, и свем укупном крајинском пуку на знање.“⁴¹

И сами официри и граничари себе су називали именом крајишке области или регименте из које су долазили, а нарочито када је њихов колектив требало да буде разликован међу скупинама шаролике војске Монархије. Такав пример налазимо у опису који је пуковник Станислав Шумарски забележио пишући о ратовима против Наполеона у којима је учествовао крајем 18. и почетком 19. века. За годину 1799, када је почео Други коалициони рат против Наполеона, забележио је да су граничари учествовали у заједничкој формацији која се звала „граничарско-катанска прва и друга дивизија“, а бројала је „600 Банаћана, Сремци и Славонци“. Један од већих сукоба одиграо се средином маја 1799. код утврђења Винтертур, где се „тукоше наши гранички пешаци [Петро]Варадинци, Брођани, Градиштани и Банаћани са помоћу више немачки и мађарски баталона у едној великој шуми од 4 до 8 сати ујутру.“⁴²

2. Етнички идентитет

Крајем 17. и почетком 18. века хабзбуршка управа је потискујући османску открила осим нових територија и тамошње становништво, чији је значајни део чинила популација под јурисдикцијом српских православних епископа. Народи који су затечени на новоосвојеном простору означавани су појмом *Nation*, а њихови припадници *Nationalisten*. Ти општи и неутрални појмови односили су се на различите „народе“ који су настајивали беспућа новоосвојених крајева, а који су се по очигледним обележјима попут језика и обичаја разликовали од „немачког народа“ (*Deutsche Nation*). Српску етничку припадност препознајемо у облику три имена – Раци, Илири, Срби (*Ratzen, Illyren, Servianer*, такође и *Ratzische/ Illyrische/ Servianische Nation*). Заступљеност појединих именских варијанти је варирала,

41 *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књига I, 416–423. Цитирани део гласи: „Vsem i vsakomu novo podignjenih dveh pešeckeh i jednoga konjičkoga šeregov, i Krajin Kupskeh i Vunskeh ravnanju našem predobobroствino zanjaneh i podverženeh obersterom, oberstlentinontom, obrstvohtmasterom, kapitanom i ostalem ober i unter oficirom, knezom takaj i prostem vojakom, vsemu zajednič krajinskomu puku na znanje.“

42 С. Шумарски, Грађа за повестницу сербску – Сербски официри у француској војни од 1792–1801 (Продужение), *Лейпциг Мајилице српске* 74 (1846), 24.

а њихова употреба у документима била је, између осталог, последица канцеларијске праксе и службене преписке одређеног ресора. Својеврсна појмовна унификација у том периоду, пре свега у виду трансфера од „рацког“ имена ка „илирском“, одсликавала је успон владарског апсолутизма у световној сфери. Она је пренета и у домен деловања верских институција, а допринела јој је изградња чврсте и хијерархизоване мреже црквених установа под окриљем карловачких митрополита.

Верски идентитет српских граничара исказивао се у виду припадности „источној цркви“ (*Orthodoxa Orientalis Ecclesie, Orientalische Kirche*) и заједници „грчког обреда“ (*Graeci ritus*). Обе формулације проистичу из привилегија и потврђиване су од 1690. године надаље у Бечу. Потоњи назив проширен је средином 18. века појмом „несједињени“ (*Graeci ritus non uniti*). Његовом употребом временом су сузбијене неке више локалне именске праксе. Истовремено, далеко мањи број докумената сведочи о ауторецепцији културолошких аспеката етничког идентитета унутар граничарских заједница. Сматрајући да нас томе може приближити граничарско схватање домовине и традиције, у посебну целину груписали смо неколико докумената у којима је сликовито описан њихов однос према територији на којој су живели под одређеним условима – где су били власници земље, слободно исповедали православну веру и испуњавали своје обавезе.⁴³

Етничка заједница и Илиризација

На основу елабората принца Еугена Савојског од 31. марта 1722, можемо утврдити да је поред назива „народна милиција“ и „граничарска милиција“, на ширем простору Подунавља тај колектив имао и своје етничко име – „рачка народна милиција“. Синонимска употреба наведених назива сведочи о томе да је српска етничка припадност подразумевана за целокупну народну милицију на широком простору јужне Угарске. На етничким и верским одликама „рацких“ граничара, међутим, почивали су и неки проблеми на које је Савојски истом приликом указивао, попут свеprisутне политичке тензије услед сукоба жупанијских и војних власти око надлежности, уверења да је наметање цивилног статуса граничарима могло да проузрокује

43 Етнички идентитет је нешто комплекснији од самог поимања *етније*, јер (најчешће) подразумева језичку и верску истоветност припадника заједнице, додатно продубљену културолошким слојевима традиције, обичаја, заједничке историје, осећања солидарности и сл. У објективне елементе етничког идентитета убрајају се пре свега језик, вера и обичаји, као „елементи диференције који истрајавају независно од воље појединца“ (A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, 40, 43).

њихову непожељну емиграцију „у Турску“, те опште нетрпељивости између „рацког“ и „мађарског“ народа.

„И све док се покушава са тим да се ти милитари припоје жупанијама, треба страховати од тога да ће већина рацких становника побећи у Турску, због тога што би тиме изгубили војничку част, као и због неповерења које влада између мађарског и рацког народа, и тиме проузроковати да сада прилично добро насељена села опусте, а онда неће бити довољног броја нити војника нити контрибуената, због чега се чини да би зарад политичког и војног циља требало настојати да врло бројни и борбени Рацки народ буде добре воље и да увек у довољном броју остаје под Царском влашћу, како би се ангажовао у борби против било ког непријатеља, и приликом новог турског рата приволео своје сународнике и истовернике у Турском царству на ову страну, а нарочито да мађарски народ уздржи од нарушавања унутрашњег мира.“⁴⁴

Традиција употребе „рацког“ имена сеже до привилегија мађарских краљева у 15. веку, па тиме треба објаснити његову доследну присутност у угарској дипломатици и свакодневици. Од почетка 18. века, међутим, „рацко“ име, иако и даље у употреби, све чешће је у званичној службеној документацији уступало место „илирском“ имену. За популацију у Банату тај назив је 1741. године употребио генерал Енгелсхофен, разматрајући састав „народне граничарске милиције“ у тој области из скупине „илирског народа насељеног дуж Дунава и Тамиша“.⁴⁵ Десетак година касније наилазимо на помен „илирског потиског народа“ (*der Illy[r]ische Theiser Nation*), који је у тој области несумњиво био српски.⁴⁶ У декрету Марије Терезије, који

44 ФНКА, АНК, VUG 28, 1398–1413. Цитирани део гласи: „und sofern Sie militares an die gespanschaften incorporirt zuwenden hätten, zubesorgen stunde, daß solche thails wegen verlihrung der Militar-Ehr, auch des zwischen der Hungar: undt Rázischen Nation obwaltenden wisentlichen müstrauens, und abneigung, theils der ex eodem pricipio besorglichen überleg- undt aggravirung sich die mehreste Rázische Innsasen verlaufen- und pro magna parte in das türkische verhugen, und anmit verursachen, daß die dermahlige zimblich wohl besetzte dörfer depopulirt werden und man so dann wed[er] eine ergäbliche anzahl Soldaten, noch Contribuenten alda haben dörfte, wo doch die ratio politica et militaris zuerheischen scheinete, daß die sehr zahlreiche- und streittbahre Rázische nation bey gutten willen und jederzeit in einer mercklichen menge unter Eüer Kay: May: Bottmäsigkeit verbleibe, umb sich deren auferfordernus gegen einen jeden auswendigen feinde nuzlich gebrauchen, bey einen ausbrechenden türckhen krieg ihre in dem türkischen Reich vorhandene nation- und glaubensgenossen fügllicher herbey bringen die dermahlige gränizer bey jeder erfordernus hinwiderumben zu kriegs diensten anwenden, und insonderheit die Hungar: Nation zu mehrerer abwendung aller innerlichen unruh gegen [...]“

45 KA, HKR, Kt. 220, 1741, dok. 916, September. Цитирани део гласи: „wie in dem Temesvarer Banat eine National Graniz Miliz von der Illyrischen Nation längst der Donau, und der Temes ordentlich zu bestellen und anzusezen wäre.“

46 АСАНУК, МПА А 17, 1751 – 123.

је 29. августа 1752. упућен митрополиту Павлу Ненадовићу, поводом забране емиграције бивших потиских и поморишких граничара у Русију, достављен је списак имена оних лица, „из илирског народа“, којима је одлазак већ био дозвољен и које је стога требало сматрати последњим легалним исељеницима:

„У достављеној листи именована су она лица милитарског статуса и из илирског народа, којима је милостиво допуштено да уз пасоше које им је доделио Дворски ратни савет ступе у руску службу.“⁴⁷

Све присутнија употреба „илирског“ имена за српску етничку заједницу била је, чини се, последица његовог муњевитог успона у пракси дворских канцеларија. Беч је, може се рећи, установио нов речник у комуникацији са новоосвојеним областима и народима након Бечког рата, који је одражавао свеобухватни централистички приступ и империјални програм. Уношење *илирској* имена у титулатуру патријарха Арсенија III наишло је на плодно тле, па се оно од 1706. године појављује у потврдама привилегија.⁴⁸ *Илирска* варијанта имена уведена је и у називе државних институција са ингеренцијама за питања у вези са становништвом под јурисдикцијом карловачких митрополита међу којима се нису налазили само Срби, већ и православни Грци и *Власи* (Румуни). Установа таквог имена и највишег ранга била је Илирска дворска депутација (*Illyrische Hofdeputation*), активна у периоду од 1745. до 1777. године.⁴⁹ Поред тога, *илирско* име се појављује у називу две специфично војне институције, сугеришући српско порекло њихових припадника. Први пут у имену „Илирске хусарске регименте“ (*Illyrische Husarn Regiment*) која је постојала 1734–1740, а други пут у имену крајишта у Банату, као „Илирска граница“ (*Illyrische Grenze*) или „Илирско-банатска граничарска регимента“ (*Illyrische banatische Regiment*), устројена 1764. године.

У Банатској војној граници, на пример, „илирско“ име је било у употреби за српско становништво, а „влашко“ за румунско. Истим терминима називани су и њихови језици (*Illyrische/ Wallachische Sprache*). У опсежној жалби од чак 48 ставки потписали су у официрском штабу у Великој Кикинди 7. априла 1769. године и упутили на народно-црквени Сабор у (Сремске) Карловце, посредством

47 Д. Руварац, Декрет царице Марије Терезије од 29. августа 1752 (свршетак), *Српски Сион* XVI/13 (1906), 361. Цитирани део гласи: „У овој овде пригнутој спецификацији именованим некоим лицама милитаром от илирическог народа преко хофкригсратског пасоша у царске руске службе отити моћи, всемилостивјејше допустили.“

48 В. Симић, *За љубав ошацибине*, 411–412.

49 *Илирско* име носила је и *Илирска дворска шћамјарија* у Бечу (1751–1777/1791), те на кратко *Илирска дворска канцеларија* (1791–1792).

изабраних депутира, госпoде вице-оберкапетана Михаила Соринке и капетана Теодора од Кала, речима: „Наше славне Илирско банатске крајине изабрани депутири, [...] у име нас и целе Крајине“.⁵⁰ Иначе, Банатска и Трансилванијска војна граница биле су прве и једине крајишке области у којима је примењен принцип етничког именовања регименти, што је био преседан у односу на дотадашњу праксу. Док су хрватско-славонске регименте носиле називе према градовима-седиштима својих штабова (Петроварадинска, Бродска, Градишка, Крижевачка, Ђурђевачка, Слуњска, Оточачка, Огулинска или области као у случају Личке и две Банске регименте), новоформиране регименте у Банату назване су према именима народа који су их већински настањивали и то у облицима који су били актуелни у службеној употреби за Немце (*Deutsche*), Србе (*Illyren*) и Румуне (*Wallachen*). Око 1775. године формиране су две граничарске пешадијске регименте: Немачко-банатска и Влашко-илирска (*Deutsch-bannatische* и *Wallachisch-Illyrische Grenzregiment*). Доста касније, 1845. године дошло је до поделе гломазне Влашко-илирске регименте на Влашко-банатску (*Wallachisch-Banater*) и Илирско-банатску (*Illirisch-Banater*) регименту, са седиштима у Белој Цркви и Карансебешу, а потом је етничка природа њихових назива потпуно огољена, званичним преименовањем дотадашњих анахроних назива народа, односно крајишта, у Румунско-банатску (*Romanen-Banater*) и Српску-банатску (*Serbisch-Banater*) граничарску регименту.⁵¹ Иако етничко именовање није било новина, извесне термилошке промене су пратиле развој „националне“ свести.

Истовремено је у језичкој традицији изван високих службених оквира очувана употреба имена „Раџи“, чак и у Банату. О томе сведоче имена новоизграђених насеља предвиђених за српске насељенике у местима Немачко-банатске регименте током 1770-их година, који су у плановима називани „раџки“ (попут *Razisch Opova*, *Razisch Sakule*), како би били разликовани од делова истих насеља у које је требало населити Немце (*Deutsch Opova*, *Deutsch Sakule*).⁵² Неспорно

50 АСАНУК, МПА А 1769 – 272. Цитирани део гласи: „Наше Славне Илирешке Банатске крајине изабраним депутиром Гдину вице-оберкапетану Михаилу Соринки и Гдину Хауптману Теодору од Кало, отнас у име целе Крајине долу подписатих кјое они присадашнему народному Сабору у Карловци предложити имају.“

51 Назив Румунско-банатске регименте је уведен 1848, а Српско-банатске регименте тек 1860. године, у: *Militärschematismus des Österreichischen Kaiserthums*, Wien 1860–61, 315, 318. Ј. Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2021, 158–159.

52 Српски и немачки делови насеља били су предвиђени у десетак плански грађених насеља у периоду седме и осме деценије 18. века у околини Панчева, укљу-

је именска конфузија све до краја 18. века подједнако збуњивала и савременике и државне службенике, судећи према наводима Мартина Швартнера у делу штампаном у Пешти 1798. године. Из његовог текста може се укратко закључити то да је за српски народ назив „Раџи“ био најраспрострањенији, назив „Илири“ био млађи и пореклом из привилегијалних диплома, док су припадници тог народа себе називали „Србима“.⁵³ За потоњу тврдњу постоје и неки други докази. Та појава није била видљива у Монархији, у чијој службеној сфери није доминирала славено-српска језичка традиција, али се она јесте читовала у комуникацији усмереној према Русији. Тамо су досељеници из развојачених хабзбуршких крајишта на Тиси и Моришу основали нове пограничне области назване, ни мање ни више, него Нова Србија (1752) и Славено-Србија (1753), а учесници тих миграција и потом руски официри, Павле Јулинац и Симеон Пишчевић, написали су сваки по једну историју српског народа (1765. и 1795).⁵⁴ Од времена Јозефа II „српско“ име је присутније, да би у првој половини XIX века ушло и у службену употребу.⁵⁵

Верска заједница *Graeci ritus non uniti*

Средином 18. века службени пописи становника граничарских регименти разликовали су популацију која је била „католичка“ и „грчког обреда“ (*Chatolisch / Graeci ritus*). Ти називи су, на пример, употребљени како у попису становника три регименте Славонске војне границе 1751/2. године, тако и у попису две регименте Банске вој-

чујући осим поменутих места и Јабуку, Омољцу, Ковин итд. (E. Roth, *Die planmäßig angelegten Siedlungen im Deutsch-Banater Militärgrenzbezirk 1765–1821*, München 1988, 109, 141, passim).

53 M. Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungern*, Pest 1798, 146.

54 У Русији су основане крајишке области по угледу на аустријске, под називом *Нова Србија* и *Славено-србија* (М. Костић, *Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија*, Београд 1923). Павле Јулинац је своје дело објавио под називом *Крайское введение в историю происхождения Славено-сербского народа* [...] 1765 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/>). Симеон Пишчевић је своје дело назвао *Известіи собраное из разних авіторов и введеное в истіории љреводом на славенски јазик, о народе славенском о Илирии, Србији, и всех љои Сербоскои нации бивших кнјазези, кароли, цареи, и десіоіџов, [...] о виходе Сербскаіџо народа в Росију, [...] 1795*. Будући да се на свакој страници Пишчевићевог дела, иначе написаног на „руском језику са особеностима српског изговора“, налазио натпис „О Сербском народе“, његов спис је објављен у преводу на српски језик под скраћеним називом: С. Пишчевић, *Истџорија српскоіџо народа*, [1795], пр. Ђ. Ђурић, Нови Сад 2018, 51–52.

55 В. Симмић, *За љубав оџаџбине*, 411. После 1790, на пример, почело је у Бечу штампање српске периодичне штампе, најпре *Сербскија новини* (1791–1792), па *Славено-сербскија вједомосіџи* (1792–1794).

не крајине из 1768. године.⁵⁶ До краја века, у све чешћој употреби била је и краћа верзија имена за православну популацију у варијанти „несједињени“ (*Non-uniti*), а разлог је било повећање броја исповедника Уније међу хабзбуршким поданицима (*Uniti; Graeci ritus uniti*), нарочито након припајања Галиције (1772) и Буковине (1775). Називи којима су означавани православни и православна вера на територији славонских и хрватских крајина под ингеренцијама аустријских и хрватских сталежа у 17. и почетком 18. века, попут „влашка вера“ (*Wallachische Religion*), „староверје“ (*Altgläubische Religion*) или „шизматичи“ (*Schismaticis*), били су све мање присутни, барем у службеној комуникацији.⁵⁷

Политичко-верска аутономија крајишника у оквиру регименти исказивана је у виду права да у изабраном саставу представљају свој *милићарски* сталеж на народно-црквеним саборима, од 1708. године одржаваним у (Сремским) Карловцима, на којима се осим избора нових митрополита обављала и расправа о народним пословима. Нема сумње да су на тај начин додатно учвршћивали своју аутономију као друштвени сталеж, те углед као појединци.⁵⁸ Како би предпочили бројне термине и фразе коришћене за припаднике православне вере у подручјима Војне границе, искористићемо скупину докумената типа *иленийошениција* (пуномоћја) из прве половине 1769. године. У њима су поједине православне заједнице овластиле изабране *дејушуре* својих регименти да учествују на народно-црквеном сабору одржаном те године у Карловцима. Називи који су употребљени, како би означили православну заједницу, послужиле нам као својеврсни лексикон термина и фраза на ту тему. Њима је исказивана верска припадност хијерархизованој установи Карловачке митрополије, као и воља заједнице у погледу верских питања. Уочљиво је да се у тим документима поред термина „грко-несједињени“ често користи и термин „илирски“, али тако да се значење потоњег мора разумети као неразлучиво етничко, језичко и верско.⁵⁹

56 Ј. Илић, Славонско-сремска војна граница половином XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској* 9 (2015), 85–96 (објављени попис); *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књ. I, 572–573.

57 Примера ради, у месецима немира који су захватили границу према Босни 1754. и 1755. године, војне власти су у Костајници пописивале имена и покретну имовину босанских емиграната и банских дезертера-повратника и то на основу припадности „католичкој“ или „влашкој“ вери (*Religion Katholisch/ Wallachisch*), у: *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књ. II, *Банска крајина XVII–XVIII век*, пр. С. Гавриловић, Београд 1997, док. 317, стр. 524–528; В. С. Дабић, *Банска крајина*, 66, *passim*.

58 И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008, *passim*.

59 АВ, ИДД, Кутија 76, јун – јул 1769, документа без нумерације. Користили смо све сачуване пленипотенције проистекле из граничарских области, тј. за четири

У случају Оточачке, Огулинске, Личке и Слуњске регименте Карловачког генералата, пленипотенција је поднета ради учешћа њихових представника на „Илирском народном сабору“ („Illyrischen National Congress“ или „Congress unserer Illyrischen Nation“), с циљем избора „староверског архиепископа или митрополита свих општина које су подређене свештеницима несједињене цркве“ („Wahl eines Altgläubischen Erzbischoff, oder Metropolitens die sammentliche der Geistlichen nicht unirten Kirchen zugethanen Communitaten“). Поднета је „у име свих општина грчког несједињеног обреда“ („in allen greci ritus non unitorum Communitats Nahmen“). У једној опширнијој варијанти, за своје представнике кажу да ће наступати „у име свих староверских општина хваљене Карловачке Оточачке регименте“ („in Nahmen der samentlichen altgläubischen Communitaten des löbl: Carlstätten Ottochaner Regiments Nro“). Употреба термина „староверски“ (*altgläubische*) је примећена само у документима проистеклим са подручја хрватских регименти, па тај термин треба схватити као „локалну“, али укорењену варијанту верског имена. У случају Личке и Огулинске регименте, видимо да су потписници били „најстарији у тим општинама“ („wir Endes gefärtigte Älteste dieser Communitaten“), а изабрани депутири су послати да поступају „у најбољем интересу Државе, Народа и Вере“ („so dem wahren besten des Staats, der Nation, und der Religion zurgethann“). Та формулација се у случају Личке регименте наводи у облику: „заступања најбољег интереса земље, жупанија, народа и вере“ („das wahr beste des Landes, der Comitats, Nation, und Religion zu befördern“). У случају Слуњске регименте депутири су „у име сваког понаособ и у име свих, у име наших општина“ изабрали представнике који ће их заступати на „народном сабору у Карловцима“ и то „као њихови верски саплеменици“ („als ihre Relligions anverwandte“).

Заједничка пленипотенција за Крижевачку и Ђурђевачку регименту Вараждинског генералата на немачком језику, специфична је према уочљивом одсуству било каквих описних термина. Упадљиво недостају било какве одреднице не само етничке, већ и верске и црквене природе. Описи су уопштени, па је тако „сабор“ само „предстојећи“ („zu haltenden Congress“), а опуномоћеници су изабрани „у име свих нас“ („bevollmächtigte in unserer aller Namen“). Сасвим супротан утисак оставља заједничка пленипотенција Прве и Друге бан-

пешадијске и једну хусарску регименту Карловачког генералата, две регименте Вараждинског генералата, две регименте Банске крајине и три пешадијске и једну хусарску регименту Славонске границе, док је у Банату пленипотенција састављена у име тада једине формално заокружене регименте, Илирско-банатске, али и два полувојна дистрикта у Белој Цркви и Карансебешу.

ске регименте, која садржи више елемената по којима се разликује од свих осталих. Поднета је на „хрватском језику и грчко-обредном писму [тј. ћирилицу]“ („gewaltsam in der Croatischen Sprache, und der greci Ritus Schrift erteilt worden“), док њен највећи део и основну функцију чини жалба од 14 тачака. То је уједно и једина пленипотенција у којој се описује граница региментске територије: „Ми здола Подписани, од стране свега нашега народа у Банској Краини до Глине воде находећи се“. Такође нетипично, најпре се каже да су изабрани депутири – петирица официра – овлашћени да предају жалбу о тешкоћама које им је починио епископ, а тачке жалбе се већински односе на појединачне случајеве свештеничких наплата, које је народ сматрао високим и незаконитим. Та жалба-пленипотенција има необично велики број потписаних, а језик је „народни“ у већој мери, док се од идентитетских атрибута помињу само: „наш народ“, „наши депутири“ и „православни закон“. Седма тачка жалбе открива да су граничари сматрали да уређено и задовољно друштво треба да почива на постојању реда, школа, црква и „божјег страха“ као својеврсног верско-обичајног „минимума“, који они, међутим, нису имали:

„У народу нашем и од духовне стране наш господин Епи[ско]п никаква реда није поставио, нити школе наредио, нити цркве поновио нити народа свога страху божјем поучио“.

Заједничко трима пленипотенцијама славонских регименти је то да веру и цркву најчешће називају „нашом“. Пленипотенција Градишке регименте састављена је у име „граничарских и комунитетских становника грчко-несједињеног обреда у царско-краљевској Славонској Градишкој граничарској пешадијској регименти“. Депутати, пуковник барон Љубибратић од Требиња и капетан Јефтимије Милорадовић од Храбреновића и Дубраве, изабрани су „једногласно од стране тамошњег народа“ („von der ganzen diesseitigen Nation einstimmig erwählten“) како би присуствовали на „народном сабору у Карловцима“ („National-Congress nacher Carlowitz“). Двојица депутири су овлашћени „у име свеукупног тамошњег грчко-несједињеног народа“ („in Nahmen der ganzen diesseitigen Graci Ritus non uniti Nation ohne fernerer Anfrage“), тако да не поступају „противно поштовању Бога, користи Државе и нашег заједничког Мира“ („nicht, was der Ehre Gottes, dem Nutzen Staats, und unserer gemeinsamen Ruhe entgegenstehen könne“). Пленипотенција Петроварадинске регименте на немачком језику, такође помиње одржавање „илирског народног сабора у Карловцима“. Са стране окупљених и потписника изабрани су за депутате потомци славних предака, пуковник Александар Рашковић и капетан Јован Витковић, овлашћени да поступају у складу

са својим знањем и савешћу. Њихово деловање, међутим, није могло бити слободно и произвољно, већ је унапред дефинисано тројним извором легитимитета – канонима православне цркве, привилегијама и другим световним законима, те обичајима цркве и верника:

„Да се придржавају канонских статута наше цркве и верских закона, милостиво додељених и потврђиваних народних привилегија и других одлука обласних господара, као и досадашњих обичаја и навика клера и народа.“⁶⁰

Пленипотенција Бродске регименте, у којој је иначе било далеко мање православних него у Градишкој и Петроварадинској регименти, наводи више пута „илирско“ име за народ и сабор. За одлазак у Карловце где ће бити одржан „сабор илирског народа“ („der Illyrischen Nation ein Congress in Carlowitz“), одређена су два депутира „у име целокупног илирског народа који се налази у хваљеном округу Бродске регименте“ („im Nahmen sammentlicher Illyrischen in dieses löbl: Brooder Regiments bezirck befindlichen Nationalen“), како би наступили „у име нашег народа на Карловачком сабору“ („in Nahmen unserer Nation auf den Carloviczer Congress zu handeln“). Изабрани депутири били су натпоручници Николић и Абрамовић којима је овлашћење дато уз потпис представника „у име сваке црквене-општине“ („gegenwärtige Vollmacht ims abgeordneten in Nahmen jeder Kirch-Gemeinde unterschriebener ausgefertigt“). Пленипотенција је посебно састављена и у име Славонске хусарске регименте. У њој се помиње дозвола царског височанства да буде одржан „илирски народни сабор у Карловцима“ („Haltung eines Illyrischen National Congress zu Carlowitz“) и буду изабрани „потребни народни депутири“ („die benöthigste Nations Deputirte zu erwahlen“).

Са територије Банатске војне границе приспела је само пленипотенција у име Илирске банатске регименте. Она је састављена оригинално на ћирилици (као и у случају банских регименти), а сачуван је и превод на латински језик. Изабрани су депутати у име „от стране Славне Наше Илиричке Банатске Краине православног Греческагo восточног закона“ („a parte Incltyi nostri Illyriensis Banatus confinio, Orthodoxa Orientalis Graeci ritus Eccls“). И сабор је назван „нашегo православног Сербскогo Илиричкогo Народа Собор“ (у латинској варијанти „congregatione nostra orthodoxa Orientalis Illyrica Nationis“), а избор митрополита „избраниа ради Гдна Архиепископа Нашега Сла-

60 Исто. Цитирани део гласи: „sich an unser Kirchen, und Religions-Gesätze Canonische Status, dann der gnädigst verliehnen, und bestattigte Nations-Privilegia und übrige wohl hergebrachte allerhöchste Landes Fürstl:-Concessionen, und bisßherige Cleri, und Nationis Braucht, und Gewohnheit halten sollen.“

вено Сербскога Иллиричкога Народа и православнога восточнога закона“ („electionis Dominum Archiepiscopum nostra Szlaviano Illyricae nationis et Orientalis Graci ritus“). Штавише, ова пленипотенција пружа једну од ретких могућности за поређење славено-српске и латинске језичке терминологије. Избор је извршен „от нас у име целе наше Краине“, а њихово поступање требало је да буде у складу са канонима, обичајима и привилегијама – „дело по уставу нашег православнога закона, и от туди по древних наших обичаев и все м[и]л[о]стивеише отлученом привилегованому закљученију окончати.“ Као и сремски граничари, и банатски су јасно дефинисали базу из које се истовремено црпи и ограничава легитимитет посланичких одлука:

„Али, да се они [депутири] ни на који начин не усуде да учине нешто што је противно служби Њеног Величанства и интереса нашег православног народа, нашег источног закона, светих православних цркава и манастира, а још мање против наших и нама дарованих привилегија, нити за тако нешто они имају икакво овлашћење наше целе Крајине, нити би такве одлуке, закључке и уредбе њихове вределе или могле да важе као да су наше мишљење.“⁶¹

Занимљиво је да истицање поданичке верности и пожртвованости у виду фразе „до последње капи крви“, која је била својствена граничарској заклетви, постоји у случају пленипотенција само два, и то цивилна дистрикта у Темишварском Банату. У пуномоћју Белоцркванског дистрикта налази се формулација: „јер смо ми као и наши преци до последње капи крви верни поданици Његовог величанства“ („Понеже ми Како и преци наши, есмо до последне капле крви верно поданици их величества“). Иста фраза забележена је и у завршници пленипотенције Карансебешког дистрикта: „Ми како и прејди наши есмо до последне капле крви верно: поданици“. Иако у том тренутку нису били формално војни, делови територије Белоцркванског и Карансебешког дистрикта имали су становништво које је баштинило милитарску традицију и били виђени за завојачење у оквиру Војне границе у данима који су уследили.⁶²

61 Исто. Цитирани део гласи: „Али никаквим начином да они у штогод такво дерзнути ступили би што би било наупадак них Величества всех височаише службе и интересе нашег народа православнога, нашег восточнога закона, с[ве]тих православних црквеи и манастиров јошт манје у всим совершенству крепости наших нам всех височаиши дарованих привилегиах нити да би они у таковом догађају от нас и наше целе Краине наиеншу Слободу и власт ктому имети могли, но сва такова ниова докончанија, закљученија, и урежденија да не би ниодем наимане горећму изиманију нашег менијанија вредила, нити вредити могла.“

62 Бела Црква и Карансебеш су од 1769. године били седишта штабова новоформираних банатских регименти (Ј. Илић Мандић, *Банатска војна крајина*, 48–50, 61–64).

Отаџбина и граничарски патриотизам

Граничарски патриотизам је, осим према династији, био усмерен и према крајини која је била њихова отаџбина. Она, међутим, није била само обична земља већ територија на којој су уживали одређена права и слободе. Јасну представу о томе да граничари свој статус темеље на три елемента – власничком уживању земље, слободном исповедању вере и лојалном вршењу војних дужности имали су како Карађорђеви савременици почетком 19. века, тако и вековима раније, први крајишки досељеници. Насељеници који су учествовали у обликовању крајишта у Банији крајем 17. и почетком 18. века позивали су се на две тврдње – „дошли су на паролу и обећање правиц“, и желе једино да служе „верно и поштено с пушком и сабљом супрот погана Турчина“.⁶³ То схватање се није променило ни до самог краја постојања Војне границе, па је аутор прве монографије посвећене тој установи, Франц Ваничек, забележио његову мању варијацију: „оквири у којима је требало да буде спроведено формирање милиције [на Тиси и Моришу] били су неометано уживање земљишног поседа, слободно исповедање вере и право на слободно коришћење шума“.⁶⁴ У том наизглед једноставном објашњењу крије се, међутим, суштинско поимање граничарске друштвено-економске стварности – у којој је однос према служби, вери и земљи (и њеним ресурсима) био неразлучив.

Између тих основних елемената, међутим, временом се угнездио читав низ нових појава које су у односу на почетно схватање широким слобода прилично измениле положај крајишника. Реагујући на централизацијске и реформске притиске, крајишници су средином 18. века покушавали да своју измењену стварност поврате у пређашње стање, када су имали ширу аутономију за своје заједнице. Незадовољства и буне до којих је тада дошло у Банској крајини, деловима Карловачког и Вараждинског генералата и у Потиској и Поморишкој граници, биле су инициране променом социјалног положаја крајишника, али и постојањем живе успомене на обичаје из времена досељавања, када је важило правило да „ко је шта окрчио његово буде“.⁶⁵ Пола века након досељавања у Банију, у време Кијугове буне 1751. године, потражујући правду за себе, крајишници су указали на сопствено виђење права која су стекли досељавањем на ту територију – заузимањем пуне и шумом обраде земље, те проводећи живот у неизвесности и страдању од турског непријатеља. Са нестанком от-

63 В. С. Дабић, *Банска крајина*, 104.

64 F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrenze*, I, Wien 1874, 129.

65 В. С. Дабић, *Банска крајина*, 73.

ворених сукоба на граници, међутим, околности су за њих постале сложеније из других разлога, а поглавито у односу на надређене. Тражили су, између осталог, да се њихова земља „не мери“ и не оптерећује порезом, јер је она већ „откупљена“:

„Прво. Да се земља целе Крајине не мери, и да не морамо да за њу плаћамо, због тога што су наши прародитељи, деди и оци, ову земљу, у тешком страху турском населили, у великој и густој шуми, тако да су по неколико година морали живети у самој шуми, и тамо трпети велики страх и подносити велике невоље од непријатеља Турчина, многи су раздвојени од оца и мајке, брата и сестре, а неки од жена и деце, многи су изгажени копитама турских коња, многи поморени пушкама и сабљама, а неки огњем спаљени, а неки одведени и расејани у вечном ропству и променом [верског] закона изгубљени, а неки су уз откуп по великој цени пуштани, и много пута су спаљиване наше цркве, куће, марва одагната, имовина однета. Онда када је земља искрчена и оснажена, након много проливане наше крви, господа команданти који су долазили један за другим у Крајину, узимали су од сваког крајишника посебно таксу за земљу коју су тражили и мерили, тако да је до сада свако за своју земљу платио по три пута, и због тога што је тако пуно пута мерена и продавана нема у крајишкој земљи ниједног хвата који није плаћен.“⁶⁶

Како однос према земљи, тако је и однос према вери међу крајишницима био далеко сложенији и дубљи од питања којим именом су називани. Молба банских крајишника за очување православног манастира Комоговине из 1778. године осликава успомену на почетке изградње крајишког идентитета, у чему је тај манастир имао симболичко место. Њихова молба разоткрива да је патриотизам усмерен на Аустријску династију и темељен на војној заклетви и служби, био нераздвојив од уживања слободе вероисповести у сопственим ста-

66 *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књ. I, 458–459. Цитирани део гласи: „Pervo. Zbog zemaly czelleh Krain da sze ne miere, y od nyh plachati ne budemo mochi, z**bo**g toga sto nassi praroditely, dedi y otczi, ovu zemlyu, u teskom sztrahu turszkom naszelili ieszu, u veliku y gusztu sumu, da ponekoliko lett pod lubom sztaiati morali szu u szamoi sumi, y od onud goleme szt[r]ahe y velike nevolye od nepriatelya Turchina podnassati y terpeti morali, vnogi mentuiuchi sze otcza y matere, vnogi brata y szesztze, a nekoj sene y decze, vnogi razgaseni kopitami turszkeh kony, vnogi pomorienii puskami y szablyami, a nekoj ognem poseseni, a nekoj na viechna szusanyszstva i zakona premienyenie i izgublyenie razvedeni i raznesseni, a nekoj na velikoi czeni van pustati ieszu, a vnogo krat posesene nasse czirkve, kuche, marha odegnata, imetak odnessen. Zatim kada sze ie zemlya okerchila y osznasila koia ie vnogo krat nassium kervium poleiana, G-da comendanti iedan za drugem po Krainah buduch, od vszakoga krainschana oszebuino za zemlyu regal potrebuiuchi i zemlye mierechi, tak da do szada szvaki szvoiu zemlyu po tri krat izplatil ie, i zato sto vnogo krat mierena y prodavata ieszt zemlya krianszka niednoga falata nie koi plachen nie.“

ништима. У амалгаму тих мотива не може се разлучити да ли је и који од елемента имао превагу. Јасно је само то да су елементи верске, територијалне и професионалне идентификације били истовремено присутни, као и то да су очитовани на тлу аустријске државе или, тачније, државе која није била „турска“, а потом ни „угарска“. Молбу за очување манастира потписали су „покорнеиши раби“, међу којима сви пароси, калуђери, граничари, каплари и други нижи официри Банске крајине.⁶⁷

„Целом овом Генералату је познато да су се у ову крајину најпре доселили калуђери, и да би приволели људе наше вере да се на ову страну пресељавају и стављају под заштиту Дома Аустријског, подигли су Цркву Комоговинску, а после и келијама манастир оградиле[.] Видећи то наши људи су с великом радошћу прелазили у службу Пресветлом цару, и од тада су били у дужној покорности и верности, а под заштитом народних привилегија и према дозволи државних наших царева овај манастир Комоговина је уживао све слободе, и ми смо му по законима наше вере давали прилоге у складу са нашим могућностима, окупљали се за молитву и проповеди, давали парусије, сарандаре и друге прилоге, и према закону наше Цркве православне ту смо и за нас живе и за преминуле наше праоце и оце држали молебанае, при томе смо се окупљали и увек се молили Богу по дужности нашој и за здравље и добро наших државних царева и милостивих Монарха, а тамошњи калуђери су нас учили верности и послушности и добру хришћанског живота[.] Сада када смо лишени свег тог добра, молимо за обнову поменутог манастира нашег Комоговине, који је био једина утеха крајишким људима у целој овој крајини, свим нашим покорним молбама Вашу Екселенцију, преко нашег Господина епископа [...].“⁶⁸

67 Исто, 655–656, *passim*.

68 Исто, 655, *passim*. Цитирани део гласи: „Целои овои Генералии ест познано да Краину ову прво есу Калугери почели селити, и даби нашего закона лјуди болју волју имели на ову страну под заштиштение всепресветлаго Дома Ауштриискаго преселјаватисја, есу Цркву Комоговску водрузили, после и келиами М[о]н[ас]тир оградиле, кое видећи наши лјуди есу с великоју радостију на службу все Пресветломе Цесару прелазили, и от онога времена и досад у свакои дужнои покорности и верности пребивали и под заштиштением Народа нашего Привилегиах дозволеију же државних цареи наших оваи М[о]н[ас]тир Комоговина сваку слободу уживао, коему ми по закону нашему есмо прилоге по могућности нашеи чинили, на м[о]л[и]тву и бл[а]гоговей[с]тво собрали се, парусие и сарандаре и друге прилоге давали, да какое устав наше Церкве православне онде и за нас живе и усопше наше праоце и оце молебствие [држали] док е оне Церкве, притом на м[о]л[и]тву обште сабиралисја есмо по дужности нашеи за државних цареи наших и милостивеиши Монархов здравие и долгоденствие свагда Б[о]гу молилесе, и от ондешних Калугеров, на сваку верност и послуштане и доброе хр[ис]тианское житие научавани били, сад свега тога добра есмосе лишили ми, двигнутием поменутога М[о]н[ас]тира нашего Ко-

Наведени опис одсликава вишеслојност крајишког идентитета, у коме је слободно исповедање вере било нераскидиво повезано са успоменом на одлуку о пресељењу са османске територије (као својеврсним „егзодусом“) и прихватању заштите аустријске (хришћанске) династије, на територији која им је препуштена под условом да је населе и бране (као својеврсну „земљу Израиља“). Тако посматрано, манастири су постали симболи „освојене слободе“ са статусом кулних места у граничарској „менталној топографији“. Митрополит Вићентије Јовановић Видак је 23. марта 1779. године поднео царици народну представку са молбом да опозове одлуку о укидању манастира Комоговине, указујући на „бол који је то изазвало међу граничарима две банске регименте моје вере“, и изађе у сусрет:

„Дирљивој молби претужног и понизног народа, који клањајући се моли, да имајући у виду верну службу тог народа и целе Илирске нације и ради умирења њихове душе и савести, дозволи да манастир Комоговина обнови ранији статус.“⁶⁹

Упркос оптерећењима којима је граничарско становништво било изложено, а која су произлазила из измењеног односа надређених према њима – што у виду наметнутих пореских терета, што у виду проширења обима војничких дужности међу којима су суштински најтеже подносили боравак на удаљеним ратиштима – чини се да основни постулати граничарског патриотизма ни у једном тренутку нису доведени у питање. Он се у сваком тренутку заснивао на жртви која је подношена за добробит отаџбине омеђене гробовима и црквама сопствених предака, колико и за добробит државе и владара. Као што су бројне митрополитске посланице предочавале – смрт за отаџбину сматрана је величанственом жртвом инспирисаном хришћанским врлинама.⁷⁰

моговине, кои една утеха у целои овои Краини краишкима лјудма ест била: за то со свим нашим покорним молинем Вашу Екселенцију чрез нашего Г[оспо] дина Еп[ис]копа просимо, [...]“

69 *Грађа за историју Војне Границе у XVIII веку*, Књ. I, 662. Цитирани део гласи: „wie schmerzlich denen unter zween Bannal Regimentern stehenden meines Ritus Militaren die Aufhebung des dortlandes befindlichen Kloster Komogovina, [...]“, и даље: „so betrübten Volcks beweglichste Bitte in allerhöchster Unterwürfigkeit anzugegen, und fussfällig zu bitten, Allerhöchst dieselbe geruhen wollen den getreuen Dinst dieses Volcks, und der gesammten Illyrischen Nation allerhulderichst zu beherzigen, und zu Beruhigung ihres Gemüts und Gewissen, das mehrbesagte Kloster Komogovina in den vorigen Stand sezent, [...]“

70 В. Симић, *За љубав отаџбине*, 18–19, passim; М. Бећлић, *Идентитетске и идеолошке претпоставке*, 35–36.

3. Културни идентитет (студија „потиско-поморишког случаја“)

Културни идентитет као феномен у коме је, испоставило се, верски образац имао доминантнију улогу од етничког, анализирали смо у скупини докумената која сведоче о једној историјској епизоди – развојачењу Потиске и Поморишке војне границе и њиховој инкорпорацији у жупанијски систем Краљевине Угарске, из 1750. и 1751. године.⁷¹ У неколицини сачуваних молби и жалби потиски и поморишки граничари су изнели своје незадовољство том одлуком, упућујући их свим надлежним инстанцама: епископу Бачком Висариону Павловићу, митрополиту Павлу Ненадовићу, генералу Енгелсхофену, Дворском ратном савету, царици Марији Терезији. Том приликом настојали су да потцртају сопствени однос према земљи коју су настањивали и статусу који су имали као *милићари*, темељећи своје захтеве на правним прописима и својим обавезама, тумачењима прошлости, као и сопственим пројекцијама будућности и виђењима „других“, у односу на које су учврстили став о свом привилегованом положају.⁷²

Слојевита природа културног идентитета потиских и поморишких граничара, очитује се у следећим редовима:

„Ми никада нисмо тражили да преуземо сељачки статус, већ да као наши преци, предачки оци и браћа, који су према својој заклетви срчано и жустро на овој земљи служили Кући Аустрије за заштиту наше вере и цркве, и проливали крв, па чак и плаћали контрибуцију, да како до сада тако и у будуће, до последње капи крви, на овој земљи и у војном сталежу служимо, на шта смо се обавезали и од чега не желимо да одступимо, и то нарочито из следећих разлога [...]“⁷³

71 О тој теми је први пут и најисцрпније писано у: М. Костић, *Српска насеља у Русији*, passim.

72 Културни идентитет је вишеслојан феномен, јер се „не односи на једнообразност елемената током генерација, већ на осећање континуитета из генерације у генерацију, на њихова заједничка сећања о ранијим раздобљима историје, као и на представе које свака генерација има о колективној судбини те популације.“ (А. D. Smit, *Nacionalni identitet*, 46).

73 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „das wir niemahlen verlangt haben werde jetzto verlangen in bauern stand zu treten, sondern gleich wie unsere Uhrahmen, ahnen Vätter u Brüder, welche nach ihnen Jurament redlich und eifrig dem Hause Osterreich zu beschützung unseres Glaubens und Kirchen auf eben diesem Grund gedienet, und bluth vergossen, dazu noch Contribution zuzahlet, also auch wie, wie bishero, so auch inskünftige, biß auf den letzten bluths tropfen, auf diesen Grund und in Miliar Stande zu dienen, uns verbindl: machen von welchen abzutreten wir kein lust haben besonders wegen folgenden Punkten“.

Територијална припадност

Феудално друштво 18. века градило је, између осталог, свој идентитет на основу припадности одређеној административној јединици, чинећи га тако фрагментарним у односу на државну целину. На територији Војне границе важило је правило исто као и на територији жупанија и властелинских поседа – настањивање одређене области подразумевало је прихватање одређене сизеренске јурисдикције, а тиме и одређеног правног статуса. Када су се потиски и поморишки граничари пожалили на одлуку о развојачењу њихових крајишта због тога што нису желели да изгубе граничарски статус, власти су се позвале на правну чињеницу да „свако има право да се слободно одлучи да се одсели као милитар [или остане као цивилни поданик], јер није народ, већ територија та која ће бити инкорпорирана“.⁷⁴ Правно посматрано територијална припадност повлачила је за собом статусно одређење. У том смислу, своју молбу су граничари на челу са бачким епископом Висарионом Павловићем, 1. октобра из Чуруга упутили митрополиту Павлу Ненадовићу, отпочињући је речима којима су сажето приказали своју муку:

„Дворска комисија ће испитати како се ми опредељујемо између два сталежа, да ли желимо да будемо милитари или сељаци, а они који би да остану милитари, треба да се преселе у неко друго место.“⁷⁵

Иако су Потисци и Поморишци прижељкивали другачији исход, испоставило се да је раздвајање *милитарској* статуса (који су сматрали привилегованим) и крајишке територије коју су настањивали (као своју отаџбину), из визуре власти било неминовност. Државни разлог је победио, иако је њихов захтев да сачувају *status quo* очитовао суштину идентитета који је темељен на оба елемента подједнако (правном статусу и пребивалишту). Искључење њихових станишта из дотадашњег државно-правног поретка Војне границе (*Excorporirung*), као и помисао на то да они лично са свом имовином могу бити стављени под јурисдикцију угарских жупанија, били су им, чини се, незамисливи: „Одлуку крајину нашу про-

74 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 576. Агент Оренги пише митрополиту Павлу Ненадовићу о дешавањима у Бечу, 25. септембра 1750: „jedoch stehet eine jeden frey das er sich qua Militaris translociren möge, zumahlen nicht das Volk, sondern nur das territorium incorporiret worden.“

75 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „durch angeordnete hoch Löbl. Hof Commission zu befragen das wir aus denen zweyen Ständen einen erwählen sollten, ob wir militares od bauern verbleiben wollen, und welche Militare verbleiben werden, da dieselbe auf andere Örthen sich transfernen.“

винци мађарској ујединити и инкорпорирати. Коју никада надали се нисмо чути.⁷⁶

Као што смо већ предочили, граничари су своју заједницу називали именом крајишке области коју су настањивали. Осим што су молбе потписали лично, сврстали су се и испод колективног имена, називајући се: „Ми ниже подписати депутирти от Помориша“, као и „Ми Потисци у име целого обштества“.⁷⁷

Правни статус и легалитет

Потиски и поморишки граничари су статус темељен на одређеним *милитарским* правима и обавезама формално носили између 1700. и 1751. године, у периоду у коме су живели у селима званим *шанци* уз реке Тису и Мориш. Службу су наследили од својих деда и очева, служећи, дакле, као трећа генерација граничара на истој територији. Њихов идентитет био је саображњен с временском димензијом дугог трајања, будући да су се права и обавезе преносиле са колена на колена. Позивали су се на вишегенерацијску службу и дугековност поретка у коме су учествовали уз огромне жртве, истичући да су у њему служили својим животима:

„Јер не само ми, него и наши дедови, оци и браћа служили су милитарску службу, не штедевши своје здравље и животе, допадајући у ропство и невоље у сукобу са главним хришћанским непријатељем Турчином, одакле смо ми прешли, и до сада смо боравили у својим домовима и упркос свом сиромаштву непоколебљиво смо служили Аустријском дому, и у будуће обећавамо да ћемо у милитарском статусу служити до последње капи крви.“⁷⁸

Подсећајући на права и обавезе преузете у заклетви датој владару, граничари су наступали као легалисти. Принцип легалитета треба разумети у односу на његову правну супротност – издају и неверство. Оне који су починили вероломство, владар је имао право да, не само разреши поседа и повластица, већ и лиши слободе. Стога, „лојалност“ и „неверу“ треба разумети као правне појмове, а пози-

76 АСАНУК, МПА А 17, 1751 – 132.

77 Исто. У истом документу налази се и: „Како ми Потисци тако и ми Поморишци доволно разумели есмо“.

78 Исто. Цитирани део гласи: „Ибо не само ми, но деди, оци, и братиа наша службом милитарскоју служећи, непоштедевши своего здравия и живота, робства и неволе допадали есмо, код главнога неприателја хрстианенаго турчина, от куду и сиупливалисе есмо и от своих домов сасвоим сиромаштством, и пак внепоколебимои верности дому аустриескому пребивајући служили есмо, и унапредак до последне капле крви служити у штонту милитарскому обећавамосе.“

вање на обавезе преузете заклетвом као на инсистирање на поштовању правно-обичајне праксе. Граничари су наглашавали да они не желе да противурече својој „заклетви“ и тиме почине „неверу“, али у исто време пажљиво су сугерисали да њихове молбе ни у ком случају не треба разумети као противљење вољи владара (што би их одвело у преступ побуне):

„Нисмо против воље и заповести Њеног царско-краљевског величанства о инкорпорацији земље, али тражимо да увек служимо Аустријској кући као војници у складу са заклетвом коју смо дали, као и наши преци, а и потомци.“⁷⁹

Али, ако нису починили издају, питали су се граничари, шта је онда разлог томе да буду кажњени тиме што им се одузима статус и земља? – „Какву смо то неверу починили, да заслужимо такву казну?“⁸⁰ Као антитезу концепту „невере“ успостављају тезу о лојалности и беспрекорној служби и, наглашавајући те елементе у колективној биографији, постављају питање, зар су „заслужили“ да се надређени према њима тако опходе:

„А сада да то дочекамо, не знамо због какве кривице? Да ли смо негде показали неко неверство? Па да такву срамоту и поругу морамо да трпимо.“⁸¹

Њихове аргументе подржао је и митрополит Павле Ненадовић, који је посведочио о граничарској лојалности према царској династији и верности заснованој на положеној заклетви, на следећи начин:

„Они желе да се боре за своју свемилостиву земаљску грофицу и против свих непријатеља Надвојводске Аустријске куће, али и да у време мира задрже војну службу на коју су се обавезали заклетвом на верност.“⁸²

79 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „der Incorporation des Grundes seynd wir Ihre Kays: königl: Maytt: Willen und befehl nicht entgegen, jedoch nach unserem Jurament so unser verfahren und nachgehends auch wir dem hause Oesterreich gegeben haben, allezeit unter dem Militar Nahmen zu dienen verlangen.“

80 Исто. Цитирани део гласи: „Was haben wir irgendwo für eine Untrau begangen, das Wir jetzto ein solche Züchtigung linden sollen.“

81 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 577. Цитирани део гласи: „А сад да тако прежене-меа от зде, невечи за каковују кривицу нашу есту. Еда от нас каковое когда где неверство показато ест. Да сицевују срамоту и поругание трпети можем.“

82 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 635. Цитирани део гласи: „für ihren allergnädigste landes fürstin und allerdurchlgt Erzt Haus von Österreich wieder alle feinde zu fechten, oder in fridens Zeiten ihre pflichtschuldigste mit einen theure Eyd geschworene Militar dinstе zu praestiren abhalten lassen wolten.“

Историјски легитимитет

Своју молбу српски граничари су аргументовали подсећајући власти на давне почетке своје службе и чињеницу да су ради војничке службе и били „позвани“ са османске на аустријску страну: „Понеже наречену милитарску службу, из држави турскиа и звани есмо.“ Чини се да тренутак те сеобе, више пута посведочен и у другим документима, јесте представљао „почетак историје“ граничарских заједница, не само оне на Тиси и Моришу. Масовна сеоба из периода последње деценије 17. века омогућила је да на широком луку од Баније, преко Посавине, Подунавља и Потисја, све до Мориша, током првих година 18. века буду створена нова крајишта. Позивајући се на тренутак своје сеобе, којој је претходио „позив и обећање“, пола века касније граничари су истицали свест о посебности свог положаја, сврхисходности своје службе и легитимности свог присуства у угарским равницама. И заиста, на више места у изворима се показало да су почеци њиховог памћења и традиције везани за сеобу „из Турске“. Сличан пример описали смо у претходном поглављу, цитирајући наводе банских граничара који су бранили манастир Комоговину од одлуке о укидању 1778. године, позивајући се на почетке свог насељавања на прекокупским поседима.

Легитимитет заснован на сеоби из османских области „по позиву“ у крајишким молбама и жалбама надограђен је позивањем на привилегије које је православној црквеној јерархији и народу доделио цар Леополд I, а његови наследници потврђивали. За Потисце и Поморишце средином 18. века од посебне важности је било позвати се на последњу, још увек важећу, потврду привилегија царице Марије Терезије из 1743. године: „Како се види у привилегијама, које нам је издао благопочивши цар Леополд, а садашње Царско-краљевско величанство 1743. године милостиво потврдило.“⁸³ То исто изречено је и у једном другом документу на немачком језику, у варијанти:

„Наш улазак у овдашњу службу последица је нужде да напустимо турску власт, баш као што то доказују писма која је упутио славнопочивши цар Леополд два пута 1690. године, а чији је позив и обећања милостиво потврдило и Њено величанство 1743. године.“⁸⁴

83 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 577. Цитирани део гласи: „Како покасујут из привилеги, блаженниа памјати леополда цесара нам издатиа и дне царствујуштим Цеса[рско] Крал[евског] велич[анст]ва 1743го лета, м[и]л[ос]тивееше спотверждениа.“

84 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „zu mahlen wir zu diesen dienst, aus der türkischen bothmässigkeit heraus bemussen worden, wie solches die zwey anno 1690. von Kayser Leopoldo seeligsten angedenkens erlassens briefs

Позивање на царске привилегијалне дипломе није, међутим, само по себи могло да отклони све недоумице у погледу правног статуса крајишке територије. Суштина проблема је била у претензијама које су угарски земљопоседници и жупаније имали на територији Војне границе. Штавише, инкорпорација крајишке територије на Тиси и Моришу требало је да буде спроведена према одлуци Угарске дијете коју је царица Марија Терезија потврдила 1741. године, у корист угарских магната и жупанија.⁸⁵ Свест о тој правној заврзлами имали су и Потисци и Поморишци. Нису могли да опорекну споразум између владара и Дијете, али су могли да покушају да ублаже његово дејство позивајући се на чињеницу да су народно-црквене привилегије из 1691. и 1695. године потврђене (или „одобрене“) посредством надлежних установа као што су били Дворски ратни савет и Угарска дворска канцеларија:

„А наше насељавање у ову област није одобрио само Високохваљени Дворски ратни савет већ и угарски магнати посредством Угарске дворске канцеларије (према нашим привилегијама које су нам милоствиво додељене 1691. и 1695. године).“⁸⁶

„Земља предака“ и верска традиција

Потисци и Поморишци у својим молбама и жалбама нису говорили о својој прапостојбини. Османско царство из кога су се доселили имало је ограничену улогу у формирању традиције и идентитета и инструментализовано је само као аргумент у прилог тврдњи да су били позвани да се одатле одселе. Било каква видљива традиција о животу у тој области избрисана је или бар скрајнута, да не би нарушавала идеју крајине као домовине. Њихова „постојбина“ је управо крајишка земља коју настањују – „а сада више не можемо ту да останемо, где су толики наши преци помрли, а ми се родили.“⁸⁷ Земљу коју настањују посматрају као предачку земљу, али и земљу својих будућих нараштаја:

sattsam beweisen; welche berufung und versprechen auch von Ihro dermahlen trasierenden kayl: könig: h: Maytt Anno 1743 allermildest bestättiget worden ist.“

85 *Corpus Decretorum Juris Hungarici seu Decretum generale incltyi Regni Hungariae*, Tomus Secundus, Budae 1844, 170.

86 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „Unsere Einsiedelung aber in dieser Gegend, nicht allein Ein hochlöbl: Hof: Kriegs Rath, sondern auch die hungarische Magnaten durch die Hungarische Hof Cantzeley (nach Innhalb unserer uns Anno 1691. u 1695 gnädigst ertheilten Privilegien) angeredet haben.“

87 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 577. Цитирани део гласи: „обаче да zde у постојанству преби[ва]ги неможем, где толики предни наши помрели, и ми изродилисе, и заслужили есмо.“

„И с обзиром на то да смо се ми пре много година утврдили у овој Граници, да су наши дедови и чукундедови овде умрли, а ми се овде родили, и ова места својом крвљу откупили за себе и наше потомке.“⁸⁸

Осим што је крајиште било „земља предака“, оно је било и земља слободног исповедања православне вере и обичаја. Сматрали су да је служба у крајишту како њихових предака, тако и њих самих, била заснована на заклетви у корист „Аустријског дома“, али ради очувања „побожности, закона и цркве Наше“. Та „наша црква“ била је православна и саставни елемент крајишке отаџбине, а њена одбрана је, следствено, изједначена са одбраном интереса династије. Граничарски патриотизам је, према томе, иако усмерен на владара и династију, ипак имао упориште у одређеним, конкретним појавама које су дефинисале њихову отаџбину – крајишкој земљи и православној вери (између осталог, очитованој у праву да граде храмове).

„Но као што су наши прадедови, дедови, оци и браћа, по заклетви право и верно на овој земљи служили пресветлом Аустријском дому у име побожности, закона и Наше цркве, и крв своју беспоштедно проливали, [...]“⁸⁹

Као што је већ предочено, крајишка традиција је успостављена као амалгам најмање три елемента – војне обавезе, неометаног земљопоседа и слободе вероисповести. Иако су се Потисци и Поморишци противили пресељењу из својих крајишта, првенствено због тога што би тиме изгубили лични статус и имовинско благостање, отпор је почивао и на неспремности да напусте одређене објекте, који су имала симболички значај у њиховој свести.⁹⁰ Објекти попут родних кућа, месних цркава и предачких гробаља били су места њихове „менталне топографије“. Граничари су били невољни да се одрекну тих симбола крајишке традиције и слободе, остављајући их на територији препуштеној жупанијама и новим властелинима. Осим уколико им не буде дозвољено да се одселе као крајишници у неку

88 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „Und weilten Wir von viel Jahren her, in dieser Gränitz uns vestgesetzt, unser ahnen und Uhrahren allhier verstorben, und wir gebohren worden seyend, und diese Örthen auch gehenmahl; mit unserm bluth für uns und unsere Nachkömlinge erkaufet haben.“

89 М. Костић, *Резолуција Срба Моришана*, 113. Цитирани део гласи: „но како наши прадеди, деди, отци, и братија Наша кои по закљатви право и верно всесветлишему дому Аустрискому за благочестие, закон и цекрви Наша на овом истом грунту служили и кров своју нештадно проливали [...]“

90 О видно економским мотивима које су потиски и поморишки граничари имали приликом сеобе у Банат 1751/52. године, где су се масовно одселили после развојачења крајишта на Тиси и Моришу, више у: Ј. Илић Мандић, Српске миграције у западном Банату у 18. веку – између милитаризације и земљишног питања, *Attendite – Гласник Историјског архива Кикина* 18 (2022), 61–76.

област у којој ће имати довољно места за своја газдинства, не би ли тако сачували свој понос, они саопштавају да ће радије остати ту где јесу – код својих домова и цркава, тим пре што их „не могу пренети ни у другим местима зидати“:

„А ако тако мора бити, онда ми [више] волимо овде седети и не-пресељавати се тамо и амо, као неки најгори народ, на нашу велику и тешку поругу, него са свемилостивом резолуцијом царско-краљевског Величанства, овде, код наших домова и цркава остајемо, кад их [већ] одавде не можемо пренети и у другим местима зидати.“⁹¹

„Привилеговани народ“ наспрам „других“

Из представе о *милићарском* статусу као привилегованом (у односу на зависно сељаштво) и о правном статусу крајишке територије као повлашћене (у односу на *Провинцијал*), изродила се свест о сопственој посебности у односу на друге народе или друштвене групе. Такви мотиви видљиви су у образложењима потиских и поморишких граничара због чега не желе да се одселе – „остати на овој земљи“, уместо да „се преселимо и скитамо амо тамо, као Цигани са чергама, а не прави и привилеговани народ“.⁹² У другим документима готово идентична мисао о сопственом привилегованом положају саопштена је тако што су, у непожељне „друге“, сврставали поред „цигана“, и „паоре“ и „странце“. Заједничка одлика друштвених група с којима нису желели да се идентификују била је то што у постојећем феудалном поретку нису имали земљишна и имовинска права у рангу слободних људи, каква су имали граничари.

Није граничарско схватање сопственог привилегованог положаја, међутим, проистицало само из земљишног права скопчаног с војним статусом, већ и народно-црквених привилегија које су хабзбуршки цареви потврђивали српском православном народу на челу са њиховом јерархијом, почев од 1690. године. Поново можемо говорити о амалгамској природи тог схватања, баш као што потврђује и молба Потисаца и Поморишаца да царица Марија Терезија:

„Према старом обећању Њених предака и Њене личне милостиве потврде тог обећања остави нас као привилеговани народ у овом ста-

91 М. Костић, *Резолуција Срба Моршана*, 114. Цитирани део гласи: „а кад е тако хоште бити, то ми волим овде седети и непреселиватисја семо и тамо јако наипоследнеиши народ на превеликое и тјашкое поругание наше, на кое все-милостевеишију ц. Кр. Величества резолуцију zde код домов наших и церкви наших, код отсуду приносити и другија вм место их здати неможем.“

92 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 577. Цитирани део гласи: „на ови Грунти заоста-ти“, уместо да „преселаемса и скитамо амо тамо, јакоже цигани с чергама, а не прави и привилегирати национ“.

лежу и имену, јер ми у складу са заклетвом коју смо положили Њеном царско-краљевском величанству желимо овде да служимо под оружјем, а не на нашу вечну поругу да постанемо сељаци.⁹³

Да је „привилегованост“, коначно, ипак била троструког карактера, сведочи већ наредна тачка њихове молбе, у којој је тежиште са верске и лично-статусне повлашћености усмерено на питање „имовинских“ слобода очитованих у земљишном питању:

„А ако нам се не укаже на неко [повољно] место, онда се ми не можемо, као поштовани и привилеговани народ и војници, наоколо селити као странци који под закупом седе на туђој земљи, и ако то већ мора тако бити, онда желимо да заједно овде останемо, а не да се тамо и вамо, на своју поругу, сељакамо као цигани са својим шаторима.“⁹⁴

Из визуре граничара који су свој статус доживљавали као повлашћен, власти су их ставиле пред избор између две подједнако лоше могућности – између сељачког статуса и пресељења ван (отаџбинске) крајишке земље. Њиховој молби придружио се својом поруком и бачки епископ Висарион Павловић, молећи генерала Енгелсхофена да посредује код Царице, речима: „Имајући у виду њихову од давнина и пожртвовану службу било би сасвим неправедно, да се или присилно претворе у сељаке, или растерају од својих кућа и цркава.“⁹⁵

4. Граничарска традиција, између патриотизма и опортунизма

Постоје јасни показатељи тога да се граничарска традиција не може посматрати као монолитни феномен, чак ни у 18. веку. Извори сведоче о томе да је у њеном учвршћивању код српске православне

93 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „nach dem alte versprechen dero glorienreichsten Vorfahren und dero ohnlängstig gnädigster bestättigung dieses versprechens uns als ein privilegirte Nation in diesem Stande und Nahmen zu erhalten, das wie nach dem von uns abgelegten Eyde Ihro Kay: König: Maytt: allhier mit Gewöhr dienen und nicht zu unserm ewigen Schimpf bauern werden sollen.“

94 Исто. Цитирани део гласи: „Wenn diese Plätze uns vor diesesmahl nicht können angewiesen werden, solchergestalt könnten wir nicht, als ein ehrlich und privilegirte Nation u[nd] Soldaten, sondern als fremdlinge, die auf dem fremden Grunde unteren Zins stehen, uns hinwegziehen und wenn es so seyn sollte, so wollen wir einbar allhier jetzen, und nicht hin und herum ziehen, als wie zigeuner mit ihren Gezelten zu unserer beschimpfung.“

95 Исто. Цитирани део гласи: „sich alle ins gesamt, zur zeit der Comission, für Militares erklären sollten, und es doch in ansehnug ihrer alten und erssfrißlichen diensten gar unbillig wäre, das man Sie entwed[er] mit Gewalt zu bauern machen, od[er] aber so schlehtendingen, von ihren hausen und kirchen, weg jagen solle.“

популације значајну улогу одиграла симбиоза државног апарата и црквене јерархије.⁹⁶ Поред граничара, друштвене групе које су свој „заштићени“ положај темељиле на Привилегијама биле су православно жупанијско сељаштво, малобројно племство, градска популација трговаца и занатлија и црквена јерархија – сви духовни подложници карловачких митрополита. Свест о томе да је потврђивање народно-црквених привилегија хабзбуршких владара почивало на уверењу о војној корисности граничара, била је разлог због кога је на њих вршен посебан и повремено отворен притисак. Митрополити и епископи су препоручивали да ред и мир у региментама буде одржаван у договору са тамошњим командантима, а покорност представљали и као највишу хришћанску врлину и као службену дужност. У време Кијугове буне у Банској крајини, митрополит Павле Ненадовић правдао се царици Марији Терезији да је већ много пута писао свештеницима „у Хрватској“ да се не окупљају и да се врате у своја места, опомињући их на покорност:

„Колико много прогласа и опомена (који су сви писмени докази моје невиности) ја сам разаслао тамошњем клеру како би опомињали и подстицали општине и граничаре да Њеном величанству дугују службу, верност и послушност.“⁹⁷

На европским ратиштима, испоставило се, граничари су бранили не само повлашћени статус својих домаћинстава, већ и „привилегијални поредак“. У светлости те чињенице, треба разумети живо интересовање које је црквена јерархија исказивала према вестима са ратишта и делила међу верницима, нарочито у време победа у којима су учествовали граничари. Митрополит Павле Ненадовић је у данима Седмогодишњег рата, обавестио Вуковарски протопопијат да вест која је пристигла „велику утеху и радост представља и како наш храбри народ храбро и пожртвовано служи[,] какве користи нашем државном цару задобија.“⁹⁸ Мотив „користи за државу“ понављао се

96 У литератури је већ констатовано да су до средине 18. века карловачки митрополити стекли статус поглавара респектибилне царске установе, еволуирајући од некадашњег положаја „вођа мигрантских заједница“ (M. Dogo, *The Serb's Religious Freedom in Habsburg Trieste between Privileges and Toleration*, *Études balkaniques* LV/4 (Sofia 2019), 710).

97 *Грађа за историју Војне Границе у XVIII веку, Књ. I*, 452–453. Цитирани део гласи: „vie vielle Manifesta und Ermahnungen (welche alle schriftlichen Zeugen meiner Unschuld seyn) Ich an dasigen Clerum um die Gemeinade und Gränitzer zu Ihro Mayestät schuldigsten Dienst, Treue und Gehorsamst anzuermachen, und anzufrischen erlassen habe.“

98 АСАНУ 12176-а. Циркулари Карловачке архиепископије. Митрополит Павле Ненадовић Вуковарском протопопијату 29. јун 1758.

и у другим приликама, и несумњиво је чинио кључ за разумевање односа успостављеног између државних и црквених власти – у коме је лојалност награђивана потврдом Привилегија. Након што их је током Рата за аустријско наслеђе, 1743. године потврдила царица Марија Терезија, после вишегодишњих жалби због непоштовања привилегијалних одредби у одређеним питањима, царица је 15. јуна 1758. издала наредбу о потреби поштовања Привилегија. Митрополит Павле Ненадовић је то наређење видео као потврду Привилегија, а граничарске заслуге у актуелном Седмогодишњем рату као главни повод за такав чин владарске милости.⁹⁹ Обавештавајући граничаре Бродске регименте о срећном догађају, опширно их је подсетио на то шта су све преимућства гарантована привилегијама, као и неких додатних уступака који су обећани владарском милошћу – уколико заузврат обављају своју војничку дужност.¹⁰⁰

„Имам прилику објавити како је царско-краљевско величанство нашем читавом клеру и славном народу показало своју пребогату милост и народне привилегије милостиво потврдило ове године, а нама усмено саопштило и писмено заповедило да часном клеру и славном народу [...] особиту верност и нарочито у садашњем рату за велике прибављене заслуге, и да ће оно што је дато и за сад и за у будуће у својој Високој милости чинити, и да то не само за време ове народне садашње јуначке и добре службе, већ да ће овом народу помагати из генерације у генерацију; и свако добро чинити и надати се од нашег народа да ће у верној служби бити постојано, верно и спремно и у јунаштву до последње капи крви, како су већ и пријатељи и непријатељи Светлог аустријског дома и од раније видели и препознали славну и верну, пожртвовану јуначку службу нашег народа, а за време овог рата понајвише, и коју су славни царски фелдмаршали и генералитет похвалили[.] Зато је Царско-краљевско величанство сад наново потврдило народне привилегије наше свете вере, и учинило сваку слободу нашим хришћанима да неће бити присиљени на унију, да је цркве слободно правити тамо где је потребно, манастирске земље и грунтове потврдили, свештенство и њихове породице оставили слободне од данка, и учинили да у региментске штабске, више и ниже официре могу бити произведени и [људи] од нашег народа, и у будуће. Дозволили су да народне регименте буду држане у једнакој и јединственој милости као и њихове остале таборске [регименте] и мајчинском бригом обећао да крајишком војнику неће бити учињена никаква тегоба него временом свака олакшица, а нарочито је наређено да ће сваки пут када нека група из регименте

99 О околностима издавања потврде Привилегија од јуна 1758, више у: Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 125–126.

100 АСАНУ 12176-а. Циркулари Карловачке архиепископије. Митрополит Павле Ненадовић Бродској граничарској регименти, Карловци, 1/12. јануар 1759.

буде одлазила у рат имати са собом свог посебног свештеника и да ће тај свештеник бити стално са њом док се не врати, и да ће он бити плаћен из царске благајне као и други војни свештеници. А и сами знате како се Царска милост послужила вашом добром службом, ако се присетите да наши државни цареви нису штедели ни милости ни труда ни трошка, старајући се да вам се обезбеди по скупој цени земља за ваше становање, и ослобађајући и вас и ваше претке од паорске службе и данка и чинећи вам милост да шта год ви урадили никада никоме од тога не дајете ни десетину ни деветину, него [штавише] кад наиђе водени потоп и земља не рађа плод, тада вам Величанство као свом чеду даје помоћ из својих магацина, и унапред брине како ће вам учинити своју милост, тако да како се ви надате непроцењивој њиховој милости тако и они од вас [очекују] радости срдачне и храбре службе.“¹⁰¹

Ред је, стога, да покажу захвалност за све што су царском милешћу стекли и да своју службу обављају часно и поштено, не заборављајући предачку традицију и испуњавајући очекивања државних власти и својих сународника.

„Видите ли дакле драги синови оволику мајчинску бригу Његовог величанства за вас, која вам се из генерације у генерацију показује, па сад је време и прилика и дужност да вашу веру и захвалност покажете и у овом опасном времену сви појединачно и од свег срца храбро узмете оружје и одете у логоре насупрот царских непријатеља и потврдите службу ваших предака, такође и да замените друге које сте из ваших домова отпустили у царску службу – синове, браћу, синовце, кумове, пријатеље и остале сроднике, или идите њима тамо у помоћ или ослободите своју браћу и хришћане одведену у сужањство, или оне које су од непријатељске руке погинули на непријатељу осветите и помогните нашем државном цару да задобије победу и корист од непријатеља, тако да потом може уследити и користан мир.“¹⁰²

Митрополит моли да се граничари опсете својих обавеза, традиције и захвалности и поступе онако како је предвиђено не само устаљеним односима и предачком традицијом, већ и хришћанским врлинама. Зато он бодри и апелује на колективни морал и солидарност који завређују како световну тако и духовну награду. Акцент ставља на идеју заједништва и везу која постоји између сваког војника са његовим непосредним окружењем, сродницима и саборцима. Појединачне сумње треба превазићи помишљу на утабану стазу граничарске традиције којом су се кретали њихови преци, а страх од смрти личном храброшћу која неће остати без највише награде, вечног благослова цркве и милости божије.

101 Исто.

102 Исто.

„Зато вас драги Синови наши Ми отачески и архипастирски и у име целе наше Свете цркве и Славног народа учимо, саветујемо, препоручујемо и молимо да како до сада никада нисте избегавали да своје тело, имовину и живот положите за царску службу, нити да сина, брата, синовца, кума, пријатеља или другог сродника пошаљете у војску, тако и сада у ово време треба да свако пође у војску у табор када дође на ред и када нареде и закажу ваша господа [старешине] и то радосно, храбро и брзо и без било каквог размишљања, сумње или страха, и да тамо у логору као и овде у крајини добро, верно, покорно, послушно, храбро и славно служите, да друг према другу исказује јунаштво својих дедова, очева и осталих сродника, да друг према другу великодушно поступа, охрабрује и опрема у војску, саветујте да у срцу не би имао сумње, страха или каквих злих мисли у памети, а то што ће неко и погинути, то је природно и примерено правом и верном војнику, јер смртне ране и затвори се добијају и у домовини и у војсци, и догађаће се увек, а један пут и умрети треба, а умиру и они који живе у миру, а они који крв проливају за своју верност и службу имају од Свете цркве благослов и молитву вечну и од Бога милост.“¹⁰³

То да је „добит“ привилегијалног поретка идентификована као право слободног уживања православне вере у хришћанском (а не „неверничком“) царству, може се видети у наредним редовима. Митрополит подсећа на граничарску традицију чију окосницу чине дела њихових предака и родитеља. Напуштањем традиције лојалне војничке службе, казна ће уследити у виду одбацивања од стране православне цркве и свештенства „нашег рода“.

„Зато и ви драги синови наши одмерите милост, правосуђе, добри поредак, слободу закона цркве и сваку хришћанску благодет у овом царству за које су ваши праоци пролили много крви, како би под његовим крилом у слободи могли да живе и умиру, чувајте се да вам неки непријатељ у главу и памет не узме и не доведе наум да ви изостанете од војске и логорске службе, ни помисао да се гдегод склоните, а камоли у Турску. Сажалите се на оне велике потоке крви које су верно пролили ваши дедови, родитељи и сродници, спомените име и код самог непријатеља прослављене храбрости, верности и пожртвоване службе и отаџбине, и не потамњујте [успомену] на труд и крвави зној за вашу домовину, да вас не би стигла клетва од целе Свете цркве и нашег рода клера.“¹⁰⁴

На њихове обавезе подсећали су граничаре карловачки митрополити, понекад преклињући, а понекад проклињући. У љутњи и бесу каткад су им замерали због тога што се усуђују да забораве на

103 Исто.

104 Исто.

своје место у односу на очекивања која су од њих имали њихов цар и сународници. Укоренењу представу о улози коју су имали у „привилегијалном поретку“, препознајемо и у пола века касније забележеним речима митрополита Стефана Стратимировића. Вести о граничарској побуни на Боденском језеру, до које је дошло пролећа 1800. године у Другом коалиционом рату против Француске, митрополит је примио „с превеликим огорчењем и неисказаним саблажњењем Нашег архипастирског срца“.¹⁰⁵ Није имао разумевања за незадовољство и захтеве граничара у одсудном тернутку за државу и владара, па се није могао начудити:

„Како сте ви могли запасти у крајњу заблуду, и навести се на тако зле мисли, да у овако трагичном ратном тренутку, када би требало да положите храбри ваш живот за царство и цара, веру и закон против непријатеља, за верност свемилостивом монарху, и жртвовати се за славу ваше отаџбине и славу ваших потомака, ви сте презрели дужност вашу и тражите неке нове законе у Граници и уредбе, и на тај начин осталим вашим верним друговима и браћи дајете ружан пример, свемилостивом монарху задајете бол, да уместо да се ослони на вас, сада мора да у вас сумња, и на вас гледа као на неке свађалице и побуњенике.“¹⁰⁶

Један од главних узрока разочарању јесте увреда која је непослушношћу нанета предачкој традицији, која треба да послужи не само као модел понашања већ и морално огледало њих самих.

„Да ли знате љубљени! Да ваши претци нису поступали на тако непристојан начин, него су у сваком рату у свакој прилици подносили све тегобе, и сав свој живот и име храбро су жртвовали за верност и славу, тако да су у сваком свом поступку били верни, да ни најмањег знака неверства или непослушности у рату се за њих није чуло.

Знате ли? Да су ваши претци таквом својом непоколебљивом верношћу и преданошћу код царског пресветлог трона аустријског задобили велике заслуге, да су били позивани у сваку одбрану, и служили су својом верношћу и преданошћу другим војскама за пример, и на тај начин свима нама као и свом потомству прибавили огромну и незаборавну славу.“¹⁰⁷

Њихов преступ, међутим, додатно отежава двоструки положај који граничари имају, с једне стране у народном (крајишком и при-

105 О овом догађају више у: Н. Нинковић, Побуна петроварадинских граничара код Боденског језера 1800. године, *Историјски часопис* LXXII (2023), 403–424.

106 АСАНУК, МПА А, 1800 – 211, Писмо митрополита Стефана Стратимировића граничарима Другог батаљона Петроварадинске регименте, Карловци, 20. април 1800.

107 Исто.

вилегијалном) поретку, а са друге стране у држави у којој имају статус „грађана“.

„Ви сте пак презрели ваше старешине и народ, и сами [одлучили] вашом главом и вољом, непомишљајући на будућност [...]“

„Презрели сте и то да ви нисте они војници, који служе за плату и ни о чему другом не брину осим о својој служби, него да сте ви као и други грађани у овом царству, који имају своје домове, супруге, децу и сроднике, и о њима треба да размишљају.“¹⁰⁸

Као родитељ који оправдава децу, позива их да исправе грешку и изађу на прави пут. Митрополит сматра да не треба веровати у то да је њихова намера била зла, већ да су на криви пут наведени од стране појединаца. Стога их он очински моли („отечески увештајем, советујем, и лјубим“) да не чине ништа што би било противно војним властима и тиме „уназаде“ положај свог народа, већ да се без икаквог даљег размишљања покоре и поврате својим обичајима, за шта би после закључења мира могли да очекују награду, како од старешина тако и владара.

„Да престанете [да чините] оно што би било противно вашим војним властима, а што би уместо многе користи само вечну несрећу проузроковало нашем роду; но да се вашим властима покорите без завера, и сваког даљег изговора и питања, и да по природи обичаја нашег народа даље наставите војевати са великом храброшћу и верношћу, с уверењем да ће по закључењу мира ваше заслуге бити признате од стране старешина ваших, и по могућности, без сумње награђене од стране нашег свемилостивог монарха.“¹⁰⁹

Граничарска непослушност је доживљавана као прекршај који је могао да се одрази на „целу нашу цркву и народ“. Казна која би уследила према митрополитовом добронамерном савету била је само наизглед духовна, а суштински с далекосежним последицама нарушавања правно-социјалног поретка гарантованог привилегијама. Због тога што би последице изопштења осетили и чланови њихових породица и сродници, питање које им се наметало, гласило је – да ли побуњени граничари имају право да својим поступцима одлучују о судбини својих ближњих?

„Ако не бисте послушали наш богобојажљиви и искрени савет, знајте, да ће вас цела црква и сами ваши сродници, старешине, породице и потомство вечито проклињати, због тога што сте целој нашој цркви и народу нанели понижење и поругу, то јест, што сте онда када

108 Исто.

109 Исто.

је требало да покажете верност, својевољно били тврдоглави и непослушни.

Јер по правоверју нашем, у сваком случају бисте морали да трпите тегабе, верност и послушност, заповеда наша мајка света црква да ко не показује верност према своме цару ни делом ни по дужности, њега не држи као свог сина, већ одбаци као недостојног неверника.¹¹⁰

Другим речима, ако граничари желе да буду „чеда свете цркве“, од њих се очекује да послушају. Остављен им је избор између покоравана „нашем црквеном учењу“ или следбеништва „беспутног“ наговора непромишљених војника и каплара. Избор је, дакле, посматран као избор између колективне воље и индивидуалне својевоље.

„Ако желите да будете чеда Свете цркве, послушајте црквену подuku која вам је сада дата, која само томе тежи да вас одбрани од несреће, коју сте могли да натоварите на себе и ваше потомке, зато послушајте вољени!

И просудите, да ли више волите да се покорите оваквој нашој црквеној подуци или да следите то на какво вас беспуће наводе неки прости непромишљени војници и каплари.“¹¹¹

Иако је разумевање за граничарско незадовољство изостало у први мах, њихова побуна је показала да граничари и те како имају свест о сопственом значају и да умеју да се боре за политичке циљеве. Њихово незадовољство је, између осталог, утицало на одлуку о оснивању државне комисије за испитивање прилика у Војној граници 1803. године, чији је непосредни резултат био *Основни крајишки закон* из 1807.¹¹²

Упркос бројним искушењима, показало се да је граничарска традиција опстала преносећи се са колена на колена, надживљујући и само развојачење Војне границе. Елементе те традиције препознајемо у мемоарском опису који је према свом сећању на детињство забележио Михајло Пупин почетком 20. века. Његово сећање обухвата низ „топоса“ од којих смо неке анализирали у претходним поглављима. Штавише, његове усмене сугеришу закључак да је „слободарски“ осећај имао централно место у самосвести граничара и у време позног 19. века. Запамћења синтагме о „духовној, економској и политичкој аутономији“, као и о „јуначким“ борбама са Турцима, наратива о додели Привилегија, бранитељству Аустријског царства и Династије од Фридриха Великог и Наполеона, а скорије и Мађара, приврженост узорима који су препознати у Карађорђу и Гарибал-

110 Исто.

111 Исто.

112 Н. Нинковић, *Побуна њејироварадинских граничара код Боденској језера*.

дију, те напоследку разочарања у хабзбуршког цара који је „напустио своје граничаре“ – задобило је обресе „историјских слика“ од којих се састојала граничарска традиција.

Као својеврсни епилог цитираћемо одломак Пупиновог текста у коме се већина поменутих идентитетских парадигми сустиче у низу, једна за другом.

„И данас, када се сетим свога детињства у Идвору, осећам да је главни смисао духовног живота на селу одржавање и неговање старих традиција. Спознаја ових традиција била је у том свету потребна и довољна да би разумео свој положај у свету и у аустријском царству. Када се мој народ, под патријархом Чарнојевићем, преселио у Аустрију и настанио у Војној граници, закључио је одређени уговор са царом Леополдом I. Тај аустријски државни уговор звао се „Привилегија“. По том старом документу Срби у војној граници имали су духовну, економску и политичку аутономију. Земља која им је дата постала је њихово власништво. У нашем селу ми смо се сами бринули о својој школи и цркви, а свако село је бирало сопствену управу. На челу села био је кнез, или старешина, обично неки наочит сељак. Мој отац је био кнез неколико пута. Попови и народ бирали су своје духовне старешине, патријарха и војводу. Ми смо били слободни, независни власници земље. За ове „Привилегије“, народ је заузврат, преузео на себе обавезу да брани јужне границе од турске најезде.

Почетком осамнаестог века наш народ је под врховним заповедништвом принца Еугена Савојског помогао да се Турци протерају преко Дунава. Када је цар открио сјајне ратничке способности Срба из Војне границе, удесио је да се првобитне одредбе „Привилегија“ измене тако да су војни граничари постали обавезни да бране царевину од њених непријатеља. Тако су Срби из аустријске Војне границе бранили царицу Марију Терезију од Фридриха Великог, бранили су цара Фрању од Наполеона, бранили су цара Фердинанда од побуњених Мађара 1848. и 1849. године, а године 1859. и 1866. бранили су Аустрију од Италије. Војни подвизи Идвораца у време ових ратова били су изванредна подлога за многа предања у Идвору, сачувана у многим причама и узбудљивим песмама. Читање и писање слабо је цветало тих дана у Идвору, али је зато песништво било у пуном замаху. [...]

Млађи људи причали су доживљаје из аустријских похода на Италију, славећи људе Идвора у тамошњим борбама. Нарочито се много причало о бици код Кустоце године 1866. у којој су граничари скоро уништили италијанску армију. То су причали људи који су у њима учествовали и тек се вратили из Италије. Сећам се да је сваки од њих са највећом хвалом причао о Гарибалдију, вођи италијанског народа и његовој борби за ослобођење. Звали су га „италијанским Карађорђем“. Сећам се такође да је у кући мога оца, у којој су се одржавала ова зимска посела, стајала слика Гарибалдија у боји, у црвеној кошуљи и са ше-

широм окићеним перјем. Та је слика висила поред иконе, слике нашег свеца. Са друге стране иконе била је слика руског цара, који је тих година ослободио руске кметове. У истој соби, на истакнутом месту висила је, сама за себе, слика Карађорђа, вође српског устанка. После 1869. године није било више слике аустријског цара!

[...] Али када је 1869. године цар укинуо Војну границу и њене становнике препустио Мађарима, граничари су то схватили као издају због погажене цареве речи уписане у „Привилегије“. Сећам се да ми је отац казао једног дана: „Ти нећеш никада бити царски војник. Цар је погазио своју реч, цар је издајица у очима граничара. Ми презиремо човека који се не држи своје речи.“ То је био разлог што у кући мога оца није више било слике цара Аустрије после 1869. године.¹¹³

Нема сумње да је губитак вере у смисаоност службе цару била једна од важнијих претпоставки кризе крајишког уређења, а губитак те вере током 19. века био је све уочљивији. У областима јужно од Саве, на пример, унапредовао је у време стварања Илирских провинција 1809. године и стављања граничара карловачких и банских регименти у службу Наполеонових генерала. У области Срема и Баната, надамак устаничке Србије, то се догађало у време Првог српског устанка.¹¹⁴ Иако „дезинтеграцијски“ фактори нису били предмет нашег истраживања, указали смо на то да је незадовољство социјално-економским приликама, па и самом војничком службом на далеким ратиштима, било присутно у граничарској свести током 18. века. То незадовољство је егзистирало паралелно са идеализованом представом о верном граничару, наизглед не улазећи са њом у колизију. На таквој традицији са једне стране, и разочарању поводом развојачења Војне границе са друге стране, изграђено је плодно тле за еуфорични дочек Светозара Милетића 1872. године у Панчеву.

113 М. И. Пупин, *Са њашњака до научењака*, превод А. Маринчић, Нови Сад 1997, 12–16.

114 D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 1, 15; M. Samardžić, *Graničarski identiteti na prelomu vekova*, 52–53.

the term „Rascian“. It was the consequence of the increasing numbers of Orthodox population which, particularly by seizing and permanently keeping Banat, also included a large Wallachian, i.e., Romanian community in the Orthodox body of the Habsburg Monarchy. Thus, the Privileges were no longer exclusively Serbian, but became Orthodox in general. Therefore, the term „Illyrians“, i.e., „Illyrian“, as synonymous with the terms „Serbs“ and „Serbian“ in the texts of the Privileges and their confirmation, assumed the meaning of the generally Slavic and Christian Orthodox during the second half of the 18th century. Although the Serbs increasingly called themselves the Illyrian nation, the broader meaning of the word exceeded the ethnic and linguistic frameworks of the Serbian community. At the same time, the name „Rasciani“ became a derogatory term for the Serbs in Hungary, just as Greek non-unified religion for Orthodox Christianity. That change was clearly seen during the session of the Council of Timisoara in 1790. In the documents adopted at that National-Ecclesiastical Council, the term „Illyrian“ was, almost as a rule, used for the nation, religion and the Church. The ethnic determinants such as Serbian, Greek or Romanian were mainly omitted, although the participants of the Council included the representatives of all three ethnic communities.

Jelena Ilić Mandić

FRONTIER SOCIETY AND ITS PROTONATIONAL IDENTITY PARADIGMS

Introduction: Military frontier, an institution *sui generis*. For understanding the proto-national identity paradigms of frontier society, of crucial significance are parallel processes of frontier administrative consolidation in a certain territory and over certain (mostly immigrant) population. Until the mid-18th century, Frontier territorial scope was relatively permanently established, and thus the framework into which sedentary population with dual (military and peasant) obligations could be placed. By that time, the frontier organization relied on the loose legal regulations, and even on customary law. Between 1747 and 1754, a set of regulations was adopted for organizing *regiments* within particular borderland regions, while the first comprehensive law for all parts of the Military Frontier was adopted in 1807. The system of territorial-administrative units, or regiments, served as a framework for fixing the

„frontier identity“. The established regional identity coexisted alongside professional and socio-economic identities based on the frontiersmen's rights and obligations. By the mid-18th century, the development of the Military Frontier as a distinct institution was fully completed, with its inhabitants living according to norms that differentiated their territory and society from provincial areas. This was primarily due to their frontiersmen status, which protected them from personal dependence on landlords, military obligations that included the right to bear arms and participate in wars, and their property rights as owners of private land holdings – to name the most significant ones. Their dual status is best encapsulated by the widely used phrase „free peasant and soldier“. The legal and economic characteristics of borderland organization made the territory of the Military Frontier a unique paradox within the existing feudal-state environment. Most succinctly, that autonomous region was subordinated to the ruler and the Court Council of War (*Hofkriegsrath*) and was not part of the Kingdom of Hungary, i.e. the system of counties and large estates in the immediate hinterland.

State concept of the „frontier nation“. Although it is undeniable that a true „frontier nation“ never materialized, or rather, never fully thrived, there are elements of frontier identity which can be perceived as related to the „national“ one. Frontiersmen regarded their frontiers as their homeland, the land of their ancestors and descendants. They perceived their personal and collective engagement in the military as serving the welfare of the state, whose embodiment was the ruler from the Habsburg dynasty. Through the actions of central authorities, the frontiers gradually acquired not only the „external“ characteristics of territorial-administrative structures, but also the „internal“ characteristics of a well-ordered society with democratic features, where every individual held equal rights and obligations. Namely, in the frontier areas, various institutions provided a framework within which frontier life unfolded according to specific and standardized rule, encompassing military and economic administration, judiciary and education. The functioning of these institutions within a clearly defined territory ensured the establishment of a specific legal, social and economic order that represented a necessary framework for shaping, if not „mass“, then at least a prevailing public culture. This concept emphasized unity through affiliation with „professional“ group while, at the same time, seeking to neutralize elements that disrupted „unification“, including the principles of ethnic, religious and linguistic (self)identification. Seen in this light, the concept of the „frontier nation“ was shaped by the same principles that governed feudal, estate-based communities and states for centuries.

The concept of the frontier society as „standardized“ according to a given pattern can only be discussed from the mid-18th century onwards. During the 1740s and 1750s, starting with the reform based on the „new model“ in Slavonian-Syrmian military frontier (1747), the reorganization of Banal military frontier (1750), the abolition of Tisza and Mureş military frontiers (1751), and the enactment of the Military Frontier Laws for Karlovac and Varaždin Generalates (1754), the „regulation“ of individual parts of the Military Frontier was completed, significantly standardizing its territorial-administrative and military organization. This change is evident both in terms of consolidation of its areas into regiments, the establishment of service rules for military personnel and officers, and in adoption of a unified collective name for the frontiersmen. Previous designations used in parallel – such as national militia, frontier militia or land militia (*National Miliz; Grenzmiliz; Landmiliz*), and the confiners (*Confiniaren*) – were replaced by the term „military frontiersmen“ (*Grenzer, Militärgrenzer*). Simultaneously, there was socio-economic standardization of the frontiersmen's status based on their rights and obligations. Their duties were classified into „internal“ and „external“ service, with the former being performed within, and the latter outside the Frontier. The General Military Border Law of 1807 merely confirmed the fundamental elements of border organization. The single collective term addressed by Emperor Franz I in the preamble of that legal code is „military frontiersmen“ (*Воени-Граничари*), announcing his intention to regulate the „order“ (*состојение*) in which the frontiersmen's lives would be organized, for the general welfare.

The professional (and simultaneously personal) relationship with the ruler was based for every official in the Monarchy, whether civilian or military, on the public act of taking an oath (*Jurament*). The personal relationship of every soldier and the ruler was practically demonstrated by swearing the oath anew each time a new Habsburg ruler ascended the throne. The content of the frontiersmen's oath has been preserved for us in one of its informal forms – in recommendations for what the text to be read to the members of the newly formed people's militia of the Kingdom of Serbia should contain before they swore the oath in 1728. Among the items to be read to the frontiersmen, there was a warning about their duty to report any news that might threaten the safety of the emperor's estates and subjects. As a curiosity, we highlight the suggestion that their duties should refer to the preservation of Habsburg welfare – „to the last drop of blood“. However, in the accompanying text, we learn that the frontiersmen did not recite or repeat every line of the oath. Instead, it was read to them, and then they confirmed in a much shorter form that they understood the content of what was read.

The personal and direct relationship established and cherished between the ruler and each soldier could be further strengthened by showing special mercy to deserving individuals – by granting medals or decorations, as well as conferring nobility (in the form of noble titles, coat-of-arms or diplomas). Opening the path to the deserving and loyal, Empress Maria Theresa at the beginning of the Seven Year War, in July 1757, introduced the Military Order of Maria Theresa (*Marie-Theresie-Orden*), making it available to all officers – „of any military rank and regardless of religion“. Emperor Joseph II further extended the possibilities for acquiring decorations by introducing in 1789 the Honorary Medal for Bravery (*Ehrenzeichen für die obligate Mannschaft*) accessible to all soldiers regardless of their rank or origin. Since both „domestic“ soldiers and „foreigners“ could receive it, this medal was also available to those who participated in the volunteer units (*Freicorps*) in the newly-conquered territories, which were mainly situated in Serbia and Bosnia. The death of Joseph II was also used as the programmatic moment for the establishment of the cult of the „soldier emperor“ and the elevation of the army to the pedestal of the self-aware state structure.

The concept of the particularity of the frontier regions was deeply rooted in the long history of their development and gradual integration in the frontier system. Between 1747 and 1754, a series of legal regulations were enacted to organize these areas into cohesive military, territorial, legal and social systems. Each of these frontier regions had its own headquarters (general command) and maintained direct communication with the superior Court War Council in Vienna. Indeed, the General Military Border Law of 1807 indicates that the Military Frontier was perceived as a collection of several mutually equal frontier regions. This is evident from the law itself, which in its very title, translated from the German original into „Illyrian“ in Vienna in 1808, says: „Basic laws for Karlovac-Varaždin, Banal, Slavonian and Banat military frontiers“. The fact that the Military Frontier represented a „the state within the state“ was recognized among the population on the other side of the border and seen as its attractive feature. While speaking to General Simbschen in 1808, Karadorde insisted primarily on the guarantees that Serbia would never become part of Hungary and that, in the event of the (desired) Austrian occupation it would become integral part of the Military Frontier. The widespread understanding that the main characteristic of the Military Frontier was its differentiation from the Provinces of the Hungarian Kingdom was articulated much later by Vuk Stefanović Karadžić, judging by the definition from his German-Serbian Dictionary (published posthumously in 1872): „Militärgrenze f. Gegensatz des Provinziale; military, soldiery, frontier, border“.

Ethnic identity. The use of the name of *Rascians* traces back to the privileges granted by Hungarian kings in the 15th century, and it is in this manner that its unwavering presence in the Hungarian diplomatic and everyday life should be interpreted. However, by the mid-18th century, the term „Rascians“, although still in use in the broader territory of southern Hungary, increasingly gave way to the name „Illyrian“ in the official court documents. For the population in Banat, this term was already used by General Engelshofen in 1741, when considering the formation of the „people’s frontier militia“ in that area, from the group of the „Illyrian people settled along the Danube and Timiș rivers“. Since the early 18th century, the „Illyrian“ variant of the Serbian name took primacy and was introduced in the names of official state institutions overseeing matters concerning the populace under the jurisdiction of *metropolitans of Karlovci*, the most important of which was the Illyrian Court Deputation (*Illyrische Hofdeputation*), active from 1751 to 1777. In military affairs, the term „Illyrian“ appears in the names of two specific military entities. Firstly, in the name of the „Illyrian Cavalry Regiment“ (*Illyrische Husarn Regiment*) which existed between 1734 and 1740, and secondly, in the naming of the region in Banat referred to as the „Illyrian Frontier“ (*Illyrische Grenze*) or the „Illyrian-Banat Frontier Regiment“ (*Illyrische banatische Regiment*), established in 1764.

With the gradual consolidation of the *Metropolitanate of Karlovci* and its parish networks, alongside the professionalization of the officer corps and the diminishing influences of estates on internal affairs of regiments and generalates, the attitude towards Orthodox community became increasingly tolerant and firmly established. Religious identity was articulated through affiliation with the „Eastern Church“ (*Ortodoxa Orientalis Ecclesia, Orientalische Kirche*) and the „Greek rite“ community (*Graeci ritus*). The use of these terms in emperors edicts (so called *Privileges*) from 1690 onwards paved the way for themselves and suppressed some more local naming conventions, such as those used in the territories of Croatian borderlands, the Varaždin and Karlovci generalates and the Banal frontier: *Wallachische Religion, Altglaubische Religion, Schismatici*. It seems that the unification in favour of the „Greek-Eastern rite“ was also carried out in the mid-18th century, at least in official documents. In that period, the censuses of the entire population of frontier regiments distinguished their inhabitants as either „Catholic“ or of the „Greek rite“ (*Chatholisch / Graeci ritus*). These designations were used both in the population census of three regiments of the Slavonian military frontier in 1751, and in two regiments of Banal military frontier in 1768. Meanwhile, an increasingly prevalent distinction emerged, delineating the community of „Greek non-Uniates“ (*Graeci ritus non uniti*) from the Uniates (*Uniti*).

We particularly examined the concept of patriotism, which, apart from the dynasty, was also directed towards the frontier territory, seen as the homeland. The frontiersmen anchored their status on three elements: land ownership, free confession of orthodox faith and military obligations. The settlers who participated in shaping the frontier region in Banija during the late 17th and early 18th centuries grounded their status on two claims – „they arrived because of the given word and promised rights“ and their sole desire was to serve „loyally and fairly, with guns and sabres against heathen Turks“. This understanding remained unchanged until the demise of the Military Frontier. Franz Vaniček, the author of the first monograph dedicated to that institution, noted the following: „the frameworks in which the militia was to be formed [on the Tisza and Mureş Rivers] were undisturbed land ownership, free confession of [orthodox] faith and the right to the freely utilize the forests“. However, this seemingly simple explanation conceals the essential understanding of the socio-economic reality of the borderlands, where the attitudes towards service, religion and land (and its resources) was inseparably connected. It can reliably be argued only that elements of religious, territorial, and professional identification coexisted, and they manifested within the Austrian state, or more precisely, within a state that was neither „Turkish“ nor „Hungarian“. From this perspective, monasteries became symbols of the „conquered freedom“ with the status of symbolic places in the „mental topography“ of the frontier.

Cultural identity (case study). We have identified and examined elements of cultural identity through a series of documents related to a significant historical event: the demilitarization of the Tisza and Mureş military frontiers and their integration into the county system of the Kingdom of Hungary in 1750 and 1751. Preserved documents from this period reveal how this decision provoked the discontent of frontier inhabitants, inciting them to address their requests and desires to relevant authorities. On that occasion, they tried to underline their own connection to the land they inhabited and their military status, emphasizing the legality and legitimacy of their appeals based on historical past. Additionally, they projected their aspirations for the future and articulated their perceptions of „others“, further solidifying their stance regarding their privileged status.

The society of the 18th century constructed its identity based on affiliation with specific territorial-administrative units, resulting in fragmentation in relation to the state as a whole. In the region of the Military Frontier, the same principle applied as in counties and large estates: settling in a particular territory entailed acceptance of a specific suzerain jurisdiction and thus adoption of a distinct legal status. When the Tisza

and Mureş frontiersmen contested the decision to demilitarize their frontiers, expressing reluctance to forfeit their military status, the authorities responded by emphasizing the legal reality that „it is not the people, but the territory that will be incorporated [into county system of Kingdom of Hungary]“. Legally speaking, territorial affiliation also implied determination of one's status.

The Tisza and Mureş frontiersmen formally maintained their frontier status between 1700 and 1751, when they lived in military villages (called *stationen* or *šanci*) along the Tisza and Mureş Rivers. They inherited their military service from their grandfathers and fathers, serving mostly as the third generation of the frontiersmen in the same territory. Their identity was aligned with their rights and obligations as the inhabitants of the frontier region, as well as with the enduring aspect of time, as they passed down their duties through generations. They invoked the legacy of their many generations of service and the longstanding tradition in which they participated, emphasizing the great personal sacrifice and commitment with their lives and health. Additionally, by referencing the rights and obligations they undertook in their oath to the ruler, the frontiersmen positioned themselves as upholders of legality. The principle of legality should be understood in contrast to its legal antithesis – treason and disloyalty. By invoking loyalty based on their oath, they reaffirmed their adherence to common legal practices.

The Tisza and Mureş frontiersmen justified their appeal by reminding the authorities of the origins of their service long ago. They emphasized that due to their military service, they had been „invited“ from the Ottoman side and had chosen to side with Austria. This moment of migration appears to have been testified many times in other documents as well, marking the „beginning of the history“ of the frontier communities, not only those situated along the Tisza and Mureş Rivers. This migration, which was preceded by the „invitation and promise“, served as the cornerstone, half a century later, shaping the frontier communities' perspectives on the particularity of their status, the purposefulness of the service and the legitimacy of their presence in the Hungarian plains. Indeed, many sources link the origins of their memory and tradition with the migration „from Turkey“. A similar sentiment was expressed by the Banal frontiersmen in their plea to protect the Monastery of Komogovina from its dissolution in 1778, reminiscing the beginnings of their settlement in the lands across the Kupa River.

In their petitions and grievances, the Tisza and Mureş frontiersmen did not speak about their ancestral homeland. The Ottoman Empire, from which they originated, played a limited role in shaping their tradi-

tions and identity; it was only instrumentalized as an argument to support their claim of being invited to relocate from there. Any visible tradition about the life in the Balkans was „erased“ or at least put aside so as not to „disturb“ the idea of the Frontier as their homeland. Their true „ancestral home“ was, in fact, the frontier region they settled in – „and now we can no longer stay here, where so many of our forefathers died and where we were born“. The land they inhabited was regarded as their ancestral territory, as well as the homeland of future generations. Furthermore, in the frontiersmen's perspective, the territory of their Frontier was intimately linked with the freedom to practice their Orthodox faith. They believed that the service in the Frontier, both of their forefathers and their own, was grounded in an oath pledging allegiance to the „House of Austria“, aimed at preserving its „welfare, laws and our Church“. The frontiersmen were reluctant to give up the symbols of the frontier tradition and freedom – their houses, local churches and forefathers' graves, and to leave them in the territory of the abolished frontier they would be forced to depart from.

From the notion of the privileged military status (contrasted with the dependent peasantry) and the recognition of the privileged legal status of the frontier territory (compared to the Provinces), an awareness of their own distinctiveness vis-à-vis other social groups and nations emerged. The above-listed elements are contained in the reasoning of the Tisza and Mureş frontiersmen as to why they refused to relocate: „we will stay on this land“, rather than „move away and wander here and there, like gypsy caravans, unlike a true and privileged people“. Similarly, in other documents, a nearly identical sentiment regarding their privileged status was expressed by categorizing „peasants“ and „foreigners“, alongside „gypsies“, as undesirable „others“ with whom the frontiersmen refused to identify themselves. A shared characteristic among these social groups was their lack of land and property rights within the existing feudal order, unlike the frontiersmen who possessed such rights. However, the frontiersmen's perception of their own privileged status derive not only from their land-ownership tied to their military status, but also from the national and ecclesiastical privileges granted by Habsburg emperors to the Serbian Orthodox people led by their clergy, since 1690.

Frontier tradition: Between patriotism and opportunism. The concept of the „frontier tradition“ must not be viewed as a uniform or singular phenomenon, even in the 18th century. Historical sources indicate that its reinforcement was significantly influenced by a symbiotic relationship between state and church leaders. The social groups which founded their „protected“ status on the *privileges* were, apart from the frontiersmen,

also the county peasantry, the town population of merchants and artisans, and the clergy – of the Orthodox faith. The awareness of the national *privileges* being founded on the military role of the Serbian settlers in the Military Frontier was the reason why the frontiersmen were particularly subject to pressures. Metropolitans and bishops recommended that peace and order in the regiments should be maintained in agreement with the commanders serving there, emphasizing subordination as both a Christian virtue and an official duty. They warned that disobedience would result in punishment, both secular and spiritual. Metropolitans of Karlovci reminded the frontiersmen of the order proscribed by Privileges, sometimes begging them and sometimes cursing them. In their anger, the metropolitans sometimes objected to the frontiersmen daring to forget their place in relation to the expectations set by their emperor and compatriots. In 1800, Metropolitan Stefan Stratimirović implied that the offence of rebellious frontiersmen at the Boden Lake carried double weight considering their status, firstly within the domestic (frontier and privileged) order, and secondly as citizens of the state. The frontiersmen's disobedience was viewed as a violation that could be reflected on „our whole church and people“. Given that the consequences of ostracism would also affect their families and relatives, the question that arose was: Do the rebellious frontiersmen have the right to act in such a way as to decide about the destiny of their kinship?

Although initially there was little understanding for the frontiersmen's dissatisfaction, their rebellion showed that they were certainly aware of their own significance and capable of advocating for political objectives. Their dissatisfaction prompted the establishment of a state committee to examine the circumstances in the Military Frontier in 1803, ultimately resulting in the enactment of General Military Border Law in 1807. On the other hand, despite numerous temptations, it turned out that the frontier tradition persisted and was transmitted from one generation to the next, enduring even after the demilitarization of the Military Frontier. The elements of that tradition can be recognized in the memoirs recounted by Mihajlo Pupin from his childhood recollections, written at the outset of the 20th century. His memory includes a number of „topoi“, some of which we analysed in the previous chapters. Furthermore, his reminiscences suggest a noteworthy conclusion: that the „freedom-loving“ sentiment had a central place in the self-perception of the frontiersmen during the late 19th century as well. Recalling the notion of the „spiritual, economic and political autonomy“, along with the „heroic“ battles against the Turks, the narrative surrounding the granted Privileges, the defence of the Austrian Empire and the dynasty from Frederick the Great and Napoleon and,

more recently, from the Hungarians, the commitment to the models exemplified by Karađorđe and Garibaldi and, finally, the disappointment in the Habsburg emperor who „abandoned his frontiersmen“ – these elements took on the form of „historical images“ that constituted the frontier tradition.

Branko Bešlin

LIBERAL IDEAS IN THE CONCEPTS OF NATION AND STATE AMONG THE SERBS (1790–1870)

The modern concepts of nationalism and patriotism were shaped among the Serbs between 1790 and 1870, whereas the key role in it was played by liberally oriented intellectuals and politicians. Just as with many other nations in Europe (Germans, Italians, Poles and Hungarians), liberalism and nationalism among the Serbs were also intertwined at that time. Here we have chosen the texts by Sava Tekelija, Vuk Karadžić, Jakov Ignjatović, Svetozar Miletić and Vladimir Jovanović.

A turning point in the history of the Serbs in Hungary was marked by the Council of Timisoara in 1790. It was called after the death of Joseph II, who, owing to his dedicated absolutism, centralization and reduction of feudal privileges incurred wrath of the Hungarian nobility which considered „nation“ (*Natio Hungaricana*) only the members of its own class, regardless of their different ethnic origin, and defended Hungarian statehood. The Serbian leaders feared that the Privileges granted by the Habsburg rulers would not guarantee the preservation of nationality and faith in case they were not approved by the Hungarian Council. The ruler allowed the Serbs (*Illyrisch-Griechisch Nicht Unirte Nation*) to hold their ecclesiastical-national council before the Hungarian one in order to oppose them to the Hungarians once again.

The majority led by the priests and officers believed that they should continue relying on the Viennese court and asked for territorial autonomy for the Serbs in Banat. The minority, which was against it, included mostly the noblemen who for the first and only time took part, as a separate class of 25 representatives, in the work of an ecclesiastical-national council. Their spokesman was Sava Tekelija (1761–1842, one of the wealthiest and best educated Serbs in Hungary, who acted as a Hungarian nobleman and patriot. In his lengthy speech, he claimed that the Serbs and the Hungarians were two ethnically different nations, but that